

Šerbo RASTODER*

О ПОКУШАЈИМА ОРГАНИЗОВАЊА И ДЈЕЛОВАЊА ПОЛИТИЧКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ У САРИГРАДУ НАКОН СМРТИ КРАЉА НИКОЛЕ (1921)

Sažetak: U ovom radu autor na osnovu primarnih, do sada nepoznatih istorijskih izvora, pokušava rekonstruisati jedan od pravaca djelovanja brojne crnogorske političke emigracije koja je sticajem objašnjenih okolnosti iz Italije izbjegla u Carigrad. Pored odgovora na pitanje — zašto baš tamo, u radu su ponuđeni odgovori o planovima crnogorske političke emigracije vezani za odlazak u Rusiju, saradnju sa makedonskim komitetima, mladoturcima i njihovim pokretom, planovima vezanim za Balkansku federaciju, aktivnostima oko pokretanja glasila „Jedinstvo“, o pokušajima uspostavljanja saradnje sa bugarskim, makedonskim i albanskim anarhističkim grupama.

Ključne riječi: crnogorska politička emigracija, Italija, Gaeta, Carigrad, Rusija, Turska, bugarski komitet, makedonski komitet, albanske anarhističke grupacije, „Jedinstvo“

Nakon likvidacije crnogorske države odlukama nelegalne i nelegitimne Podgoričke skupštine¹ novembra 1918, odlaska u egzil crnogorskog

* Akademik Šerbo Rastoder, CANU

¹ O ovom pitanju postoji nesaglasje unutar naučne historiografije. Vidi više: Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Podgorica 1997²; Dimitrije Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije 1918. godine*, Titograd, 1962; Dimitrije Dimo Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb, 1989; Mijat Šuković, *Podgorička skupština 1918*, Podgorica, 1999; Jovan Četković, *Ujedinitelji Crne Gore i Srbije*, Dubrovnik, 1940; Jovan B. Bojović, *Podgorička skupština 1918*, Gornji Milanovac, 1989; Živojin Perić, *Crna Gora u jugoslovenskoj federaciji*, Podgorica, 1997²; Vojislav

kralja i vlade tokom Prvog svjetskog rata 1916², protivljenja odlukama tzv. Podgoričke skupštine, koje je rezultiralo podizanjem ustanka³ poslije čijeg neuspjeha se u mnogim evropskim državama našla brojna crnogorska politička emigracija, stvoren je politički okvir unutar kojeg se ovo pitanje rješavalo na različite načine. Koncentracija emigracije u Italiji i pokušaj osnivanja crnogorske vojske u Italiji po osnovu sporazuma Crne Gore i Italije iz aprila 1919, rezultirao je činjenicom da se u Italiji (Gaeta, Sulmona, Formia) našlo oko 2.000 crnogorskih vojnika, među kojima je bio i manji dio članova porodica. Tome treba dodati administraciju pri vladi i dvoru u Nejiu u Francuskoj, diplomatske i konzularne predstavnike, počasne konzule i brojne prijatelje Crne Gore u svijetu i shvatiti da je crnogorska politička emigracija bila respektabilan faktor sa brojnim aktivnostima u cilju obnove crnogorske kraljevine, koje su imale simpatije pojedinaca, ali su očigledno bile suprotne namjerama velikih sila koje su kreirale novu kartu Evrope nakon Prvog svjetskog rata. Entuzijazam, zalaganje i istrajnost crnogorske političke emigracije postali su „vidljivi“ tek onda kada je objelodanjen samo (manji dio) apelâ, protesta, memoranduma, novinskih članaka, molbi i vapaja ove grupacije.⁴

Vučković, *Diplomatska pozadina ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, 2, Beograd, 1959; Mijat Šuković, *Činjenice su odlučujuće*, Stvaranje, 10–12, 2000, 254–284; Zoran Lakić, *Političko mišljenje ili naučni stav, Crnogorske istorijske teme*, Podgorica, 2001; Stvaranje, 2000, br. 1–5, str. 220–245; Miomir Dašić, *O dilemi da li je Velika narodna skupština u Podgorici bila legalna i legitimna*, u: *Ogledi iz istorije Crne Gore*, Podgorica, 2000, 323–337.

² Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu — suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica, 2002 (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa „Dinastija Petrović Njegoš“, 227–301); Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001 (pogovor); Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica, 2006.

³ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentum, Bar, 1997, Podgorica 2006²; Šerbo Rastoder, *Zašto je nestala crnogorska država 1918?*, Crna Gora 1878–1918, Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 1918, CANU, 149, 2019, 129–171; *Why did the montenegrin state „disapper“ in 1918; Božićni ustanak u Crnoj Gori, kontroverze i dileme u historiografiji*, Pravni zbornik 2/19, 93–129.

⁴ Vidi: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004; Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu — suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica, 2002 (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa „Dinastija Petrović Njegoš“, 227–301); Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske*

Tek tokom posljednje ili dvije posljednje decenije shvata se da je ogroman dio ovih dokumenata „prećutan“, sakriven“, ili da je bio „nedostupan“, što je omogućilo oblikovanje poželjne istorijske svijesti u konstruisanju „istorije makazama“. Tako je tek od nedavno pristupačna građa iz Arhiva Jugoslavije — *Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj (Carigrad, Ankara)*⁵ 1918–1945, koje ima 8,84 m arhivske građe; ta građa omogućila nam je da se heuristički utemeljeno pozabavimo sudbinom i načinom djelovanja crnogorske političke emigracije u naznačenom periodu.

ZAŠTO CARIGRAD?

Da bi se shvatili kontekst, suština i karakter stanja u Turskoj i Carigradu u naznačenom vremenu, nužno je detektovati moguće razloge zbog kojih je upravo ovo mjesto postalo privlačno za boravak crnogorske političke emigracije? Prvi i osnovni razlog za to moglo je biti nesređeno stanje u ovom regionu, u čijem središtu su bila politička previranja u samoj Turskoj, okupacija Carigrada od strane sila Antante (1918–1923), Boljševička revolucija i građanski rat u Rusiji i nepostojanje diplomatskih odnosa između Turske i novoosnovane Kraljevine SHS. Što se Turske tiče, to je vrijeme kraja trajanja Osmanskog carstva i njegovog nestajanja (1908–1922), angažmana Turske na strani Centralnih sila u Prvom svjetskom ratu, njenog konačnog poraza na kraju rata i diktata sporazuma u Sevru (1920), kojim su saveznici Osmansko carstvo sveli na malo područje u Anadoliji. Carigrad i pojas oko njega su okupirani, moreuzi Bosfor i Dardanele trebalo je da se internacionalizuju kako bi bio otvoren prilaz Crnom moru. Zapadna Anadolija je bila namijenjena Grčkoj, a istočna Jermeniji. Suverenitet malog područja u centralnoj Anadoliji bio je ostatak nekada moćnog osmanskog carstva. Kemalisti, to jest pristalice Kemala Atatürka, okupljene u turskom nacionalnom parlamentu, odbacile su sporazum iz Sevra, koji se dugo sakrivao od javnosti, što je bio osnov saveznicima da počnu progon kemalista. Marta 1920. saveznici su počeli progon i hapšenje kemalista po Carigradu, što ih je

u nasilnoj aneksiji Crne Gore, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001 (pogovor); Živko A. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *History of Montenegro*, Podgorica, 2006; Šerbo Rastoder, *Odbrana nezavisnosti Crne Gore* (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925), Matica, 17, proleće 2004, 151–174; *Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920–1924*, Matica, 7/8, 2001.

⁵ AJ, Fond 370.

primoralo da se presele u Ankaru i formiraju novu vladu. Novi rat za tursku nacionalnu nezavisnost konačno je rezultirao pobjedom nacionalista čija će privremena vlada prvo ukinuti Osmansko carstvo (1. novembra 1922) i konačno protjerati sultana Mehmeda VI (17. novembra 1922). Nakon toga su se stvari dramatično promijenile pa će pregovori i Ugovor sa saveznicima iz Lozane (14. jula 1923) poništiti ugovor u Sevru, a turskoj državi vratiti sve oduzete i privremeno okupirane teritorije,⁶ prije svega Carigrad, koji je bio okupiran od 13. novembra 1918. do 4. oktobra 1923, od strane Velike Britanije, Francuske i Italije. Carigrad koji je 1920. godine imao između 800.000 i 1,2 miliona stanovnika saveznici su podijelili na okupacione zone na osnovu sklopljenog Primirja sa Mudrosa, zaključenog 30. oktobra 1918, koje je označilo kraj učesća Osmanskog carstva u Prvom svjetskom ratu.⁷ U periodu okupacije Carigrada glavnu vlast su imali predstavnici okupacionih snaga od kojih su neki nenaklonjeni Crnoj Gori (Franš D'Epere i Karlo Sforza) bili na pozicijama savezničkih komesara kratak period od novembra 1918. do januara 1919. Istovremeno, sve do 1925. nije bilo diplomatskih odnosa između Kraljevine SHS i Turske. Naime, nakon što je potpisan ugovor o miru i prijateljstvu u Ankari 28. oktobra 1925, koji je ratifikovan 1. februara 1926, i uspostavljanja punih diplomatskih odnosa, postavljen je prvi poslanik KSHS u Republici Turskoj. Znači li to da novostvorena jugoslovenska država nije imala svoje predstavnike u ovoj zemlji sve do datuma uspostavljanja punih diplomatskih odnosa? Ne. Prvo je pri ustanovljenju vlasti savezničkih visokih komesara u Carigradu bio delegiran i predstavnik KSHS, koji je nezvanično i neformalno kontaktirao i sa turskim vlastima. Od 6. XII 1918. do 10. X 1919. vojni delegat je bio pukovnik Dragomir Nikolajević, koji se nalazio u štabu savezničke vrhovne komande. Oktobra 1919. u Carigrad je u svojstvu civilnog

⁶ Vidi više o tome: Ahmed Akunduz, Said Ozturk, *Nepoznata osmanska država, kroz sedam stoleća*, Sarajevo, 2016; Andrew Mango, *Ataturk, biografija tvorca moderne Turske*, Zagreb, 2011; Quataert, D., *The Ottoman empire 1700–1922*, Cambridge: Cambridge university press, 2005; The Encyclopædia Britannica, Vol. 7, Edited by Hugh Chisholm, (1911), 3; Constantinople, the capital of the Turkish Empire...; Ilber Ortayli, *Osmanlije, posljednja imperija*, Sarajevo, 2013, 157–188; Ilber Ortajly, *Osmanlije na tri kontnenta*, Sarajevo, 2014, 184–201.

⁷ Vidi više: Ibid., Nur Bilge Criss, „Constantinople under Allied Occupation 1918–1923“, Brill Academic Publishers, 1999; Ferudun Ata, *The Relocation Trials in Occupied Istanbul*, Manzara Verlag, Offenbach am Main, 2018.

delegata MID-a upućen Radomir Šaponjić. Ukazom MID-a od 14. II 1920. za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra u Carigradu biva postavljen Jevrem Simić, koji nikada nije stupio na dužnost iz formalnih razloga. Zato je 1. IV 1920. za civilnog komesara kraljevske vlade u Carigradu postavljen Panta Gavrilović, diplomatski agent u Kairu, koji je ubrzo penzionisan, da bi u julu iste godine Šaponjić dobio poziciju otpravnika poslova. Ukazom od 30. jula 1922. godine funkciju otpravnika poslova preuzima Trajan Živković, koji će sve do dolaska Tihomira Popovića za poslanika u julu 1926. obavljati tu dužnost.⁸ Istina, uloga navedenih diplomata bila je više obavještajna, nego diplomatska i više bi im odgovarale titule vojnih agenata i obavještajaca nego diplomatskih predstavnika.⁹ Navedeno predstavlja opšti okvir uslova u kojima crnogorska politička emigracija djeluje na ovom području. Naravno, kao razlog mogućeg dolaska crnogorske političke emigracije ne treba zanemariti činjenicu na relativno dugo prisustvo ljudi iz Crne Gore na ovom području, bilo da se radi o muhadžirima (izbjeglice muslimani), ili o radnicima i privrednicima koji su bitisali na ovim područjima.¹⁰

KO I ZAŠTO DOLAZI U CARIGRAD?

Već smo naveli da se na kraju Prvog svjetskog rata znatan broj Crnogoraca nalazio u egzilu, uglavnom u Francuskoj i Italiji. Dok su se u Francuskoj nalazili članovi dinastije, vlade i drugi činovnici, u Italiji se

⁸ Vidi više: Tonka Župančić, *Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj — Carigrad i Ankara*, Arhiv 2004, 9–24.

⁹ Vidi više: Ibid., Arhiv Jugoslavije, Fond 370, Istorijat fonda.

¹⁰ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Karadağ Müslüman Nüfusunun Göç Süreçlerine Bakış*, Overview of Muslim population's migration process in Montenegro, INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON BALKANS FROM PAST TO PRESENT: Balkans, Balkans Immigration and Turkey (21–22. April 2016 Küçükköy, Balıkesir/Turkey) ULUSLARARASI GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BALKANLAR SEMPOZYUMU: Balkanlar, Balkan Göçmenleri ve Türkiye (21–22 Nisan 2016, Küçükköy, Balıkesir/Türkiye; Rastoder Šerbo, *Die Muslime in Montenegro — ein historischer Abriss, Ost-West*, 4/2018, Europäische Perspektiven, Klaines land mit grosser geschichte, Montenegro, 292–300; Šerbo Rastoder, *Ratna odšteta i potraživanja crnogorskih iseljenika od Turske poslije Prvog svjetskog rata*, Canik — Samsun ve Değerleri konulu III. Canik Sempozyumu 24 Ekim'de başlayacak ve 26 Ekim, Samsun 2013; Šerbo Rastoder, *Kratak pregled iseljavanja Muslimana iz Crne Gore od 1878. godine do naših dana*, Crnoj Gori u pohode, Zbornik radova sa II svjetskog kongresa crnogorskih iseljenika, održanog na Cetinju 12. i 13. avgusta 2000, Cetinje, 2001, 114–123.

nalazila velika grupacija tzv. „crnogorske vojske“, koju su činili izbjegli oficiri i vojnici iz Crne Gore nakon neuspjeha Božićnog ustanka iz januara 1919. godine, te drugi vojnici koji su iz zarobljeničkih logora prebačeni pod nadzor Komande crnogorske vojske u Italiji. Pošto je o sastavu, načinu organizovanja, snabdijevanju, ciljevima i namjerama ove vojske detaljno pisano¹¹, u kontekstu ovoga pitanja je bitno ukazati na činjenicu da nakon potpisivanja Rapalskog ugovora između KSHS i Italije (novembra 1920) i na osnovu vjerovatnih dogovora dviju strana, Italija počinje provoditi politiku rasturanja crnogorske vojske. Opšte mjesto koje se navodilo kao razlog za rasturanje vojske među crnogorskim emigrantima bilo je ubjeđenje da je u Rapalu postignut tajni dogovor između grofa Sforze, italijanskog ministra spoljnih poslova, i jugoslovenske strane, po kojem se italijanska vlada obavezala da raspusti crnogorske trupe iz Gaete i da se Crnogorcima obustavi svaka pomoć i podrška, a da KSHS ustupi Rijeku Italiji.¹² Sam Sforza je u italijanskom parlamentu tvrdio da u Rapalu nije pokretano pitanje Crne Gore, ni Albanije, ali da je dobio uvjerenja Beograda da garantuje sigurnost i slobodu za one koji hoće da se vrate u domovinu.¹³ Marta 1921. godine crnogorska vojska je razoružana, njeni bataljoni razmješteni u Sulmonu, Padulu i Viktoriju, dok je u Gaeti ostala samo komanda crnogorskih trupa i oficirski bataljon. Artiljerija je bila smještena u mjestu Fonte d'Amore kod Sulmone. Prethodno je došlo do previranja u samoj vojsci, podstaknutih propagandom sa strane i odbijanjem dijela vojske da primi komandu predsjednika emigrantske vlade Jovana Plamenca i Mihaila I, poslije smrti kralja Nikole u martu 1921. godine. Svade i podjele u crnogorskoj emigraciji, a posebno u vojsci, koje su došle do izražaja poslije smrti kralja Nikole, dodatno su marginalizovale crnogorsko pitanje i umanjivale ionako mali prestiž crnogorske emigracije. To su uviđale i pristalice

¹¹ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004.

¹² Vidi: Dr Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanje jednog federaliste*, Cetinje, 1995, 140. Jovičević navodi da je o ovim pregovorima D'Anuncio obavijestio Plamenca, ali je ovaj to držao u tajnosti, što je prouzrokovalo još veće nezadovoljstvo među Crnogorcima.

¹³ Vidi: *Carlo Sforza, Un anno di politica estera*, Roma, 1921, 143. „Si e affermato che a rapallo ili Montenegro sia stato un oggetto di baratto. Io dichiaro nel modo piu formale che a Rapallo ne poi fu questione del Montenegro, come non fu questione dell'Albania...“

crnogorske stvari u Italiji, kojih je bilo u različitim strukturama. Filippo Gramatini je ispred Fašističke nacionalne stranke za nezavisnost Crne Gore iz Đenove tražio u aprilu 1921. godine da se u cilju prevazilaženja podjela i sukoba oformi pored vlade i posebno tijelo, odnosno Komitet najuticajnijih predstavnika izbjeglica i crnogorskih trupa od 6 do 10 lica, koji bi imao ulogu parlamenta i u kojem bi bile zastupljene sve struje u emigraciji.¹⁴ Istovremeno, u crnogorsku vojsku su kao dobrovoljci primani i pojedini ruski emigranti, poput Aleksandra Nikolajeviča Stepuskog.¹⁵ Prema navodima crnogorskih emigranata, oni su sve do Rapskog ugovora relativno uspješno parirali jugoslovenskim tajnim službama, koje su u Splitu osnovale specijalni štab za defetističku propagandu, sa ograncima u Italiji. Ova propaganda je naročito bila pojačana poslije smrti kralja Nikole, što je uzrokovalo nemire u crnogorskoj vojsci.¹⁶ Odnosno, usljed abdikacije prestolonasljednika Danila u korist Mihaila I, jedna grupa je htjela da ponovo izabere Plamenca za predsjednika, dok je druga grupacija bila odlučno protiv — smatrajući Plamenca glavnim krivcem što je Danilo abdicirao, pa su mu i zaprijetili smrću ukoliko se prihvati mjesta predsjednika. Kuću Plamenca i crnogorskog konzulata obezbjeđivala je italijanska policija i nastao je opšti raskol.¹⁷ Crnogorska vlada je zatražila pomoć od Italijana, posebno za operaciju uklanjanja 190 oficira i vojnika i njihove predaje sudskim organima, shodno odluci crnogorske vlade od 1. aprila 1921. godine. Italijanska vlada je takav zahtjev prihvatila i za to odredila komisiju na čijem čelu je bio poručnik Viđevano.¹⁸ Crnogorska strana tumačila je tu komisiju kao organ koji je privremeno delegiran u službi crnogorske vlade. Međutim, po zadatku svoje vlade, italijanski pukovnik Viđevano počeo je rad na likvidaciji crnogorske vojske, predočavajući im mogućnost povratka u Jugoslaviju ili odlaska u Južnu Ameriku, u čemu će im pomoći

¹⁴ DACG, FEV, Jovan Plamenac 1919–1921, f. 109–110, Filippo Grammatini — Plamenatz, Genova, 23. IV 1921.

¹⁵ DACG, FEV, f. 91, II, Milan Kraljević — Komandantu crnogorskih trupa u Gaeti, Rim, 23. maja 1921.

¹⁶ DACG, FEV, MID, Rim, 1919–1920, Il fermento fra le truppe Montenegrine a Gaeta.

¹⁷ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1409, str. 1750.

¹⁸ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1417, str. 1766–1768.

italijanska vlada dodjeljivanjem materijalne pomoći i izdavanjem potrebnih putnih isprava. Komisija je ignorisala crnogorsku vladu i počela da širi demoralizujuće vijesti među crnogorskim vojnicima u Sulmoni, Vitoriji, Paduli i Gaeti. Radi lakšeg razbijanja crnogorske vojske, krajem marta 1921. godine, ona je premještena u razna mjesta po Italiji. Tako je II bataljon otputovao za Ankonu, IV u Vitoriju, artiljerija je bila smještena u Sulmoni, dok je Narodna garda raspoređena i u Vitoriju i u Sulmonu.¹⁹ Tvrđilo se da „Crne Gore više nema, da je crnogorsko pitanje riješeno u Rapalu, da Italija više ne priznaje crnogorsku vladu i da ko do 1. juna ne pristane na nadoknadu radi dobrovoljnog napuštanja crnogorske vojske bit će uhapšen i isporučen Jugoslaviji, od 1. juna se neće više davati nikakve subvencije crnogorskim trupama.“ Viđevano je čak za crnogorsku zastavu u Sulmoni tvrdio da će biti položena na grob kralja Nikole, a oni koji su pokušavali da se odupru hapšeni su i maltretirani. U Gaeti su bila uhapšena petorica oficira. Viđevana je kao prevodilac pratio Luka Nikčević, koji je širio defetizam među vojnicima.²⁰ Po naredbi pukovnika Viđevana iz zatvora su pušteni crnogorski oficiri pritvoreni zbog pobune,²¹ što je bilo suprotno volji Krsta Popovića, zastupnika komandanta crnogorskih trupa u Gaeti. Crnogorska vlada uputila je italijanskoj vladi protest povodom rada i ponašanja komisije, nakon čega je uslijedilo verbalno obećanje da komisija neće raditi ništa protiv crnogorskih trupa. Sredinom maja 1921. godine veća grupa Crnogoraca, među kojima su bili: Živko Nikčević, Đuro Vučinić (narodni poslanik), Milo S. Martinović, Marko Matanović, Vuko Krivokapić (narodni poslanik), Vukale Rajković, Krsto Ivanović, Petar Gvozdenović, Dušan Vuković, Ilija Damjanović, Vaso Martinović (narodni poslanik), Blažo Marićević, Božo Bećir, Pero Vuković, Vojin Lazović, Novica Radović,

¹⁹ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. III, dok. br. 1407, str. 1724.

²⁰ BIIP, F–113, Radovi Vladimira Popovića, Come si ginse alla commissione del colonnello Vigevano.

²¹ DACG, FEV, f. 89, Pukovnik Bareli — Komandi mjesta i tvrđave Gaeta, 23. V 1921. Iz zatvora su pušteni: poručnici Radojko Jašović, Radivoje Martinović, Dušan Boljević, Bajo Radmilović, potporučnici Bajo Vukotić, Filip Jovanović, Ilija Armušević, Nastadin Čejović, Ilija Petrović, komandir Ivo Kaluđerović. Ovi oficiri su otpraćeni u Formiju i predati majoru Đordanu, pošto im je prethodno zapriječeno da ne napadaju, da se ne svađaju i ne stvaraju buntove jer će im u protivnom biti suđeno po italijanskom zakonu.

Radovan Savović, Tomaš Grujović, Stanko Marković i drugi, uputila je protest šefu italijanske vojne misije, pukovniku Viđevanu, protiv ponašanja njegove pratnje, agitacije za povratak u Jugoslaviju i širenja informacija da je *Crna Gora propala*. Posebno se zamjeralo komisiji što insistira *da svaki treba da ide u Jugoslaviju — odnosno Crnu Goru preko Albanije, te da u Draču, ima konzul italijanski koji ih odatle ekspedira da nikome ni u kom slučaju ne bude ni najmanje smetnje pri polasku kako od Arbanaških vlasti preko njene teritorije, tako i kad dođe u Crnoj Gori, jer je jugoslovenska vlada dala svakome amnestiju i zagarantovala slobodu kretanja i njegova prava*. Navedene stavove pomenuti oficiri pripisivali su Luki Nikčeviću, koji je bio prevodilac i očigledno iskazivao stavove italijanskih vlasti.²² Međutim, komisija je nesmetano radila do pada vlade Đovanija Đolitija i grofa Sforze. Oni koji su napuštali crnogorsku vojsku potpisivali su sljedeću izjavu: *Dobrovoljno napuštam Crnogorsku jedinicu i primam dobročinstvo velike Italije*, dok su oni koji bi to odbili napisali: *Neprimam*. Oni koji su pristajali da napuste crnogorsku vojsku potpisivali su dokumenat da to rade dobrovoljno i potom dobijali novac, odjeću i obuču. Komisija je davala platu i optuženim oficirima, što je, uz oslobađanje zatvorenika, djelovalo stimulatивно tako da je veliki broj oficira i vojnika napustio crnogorsku vojsku. Iako je veći broj njih izjavio da želi da ide u Rusiju i Ameriku, najveći dio je *ukrcan silom i predat jugoslovenskim vlastima. Italijanska vlada jedino nije odobravalala zahtjeve za put u Rusiju. Svoj stav je opravdavala novonastalim uslovima, poslije ruske revolucije*, tvrdi jedan očevidac događaja.²³ Oni koji su, i pored svega, odbili da odu, bili su zatvoreni, a lokalno stanovništvo je nagovarano da im uskrati svaku pomoć. Tenzije i sukobi inicirani italijanskom politikom rasturanja crnogorske vojske trajali su više od godinu dana, jer su uglavnom italijanske vlasti insistirale na povratku u zemlju, dok je znatan broj Crnogoraca to odbijao ili tražio neko drugo rješenje. Zbog insistiranja italijanskih vlasti na povratku, velika grupacija Crnogoraca izjavila je da želi ići u Argentinu, na šta im je odgovoreno da ih tamo ne primaju i da mogu ići samo za Jugoslaviju, manji dio može ići za Belgiju i najmanji dio može ostati u Italiji. Poslije toga

²² Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1428, str. 1782–1785.

²³ Todor Borozan, *Memoari*, rukopis.

su svi zatvoreni.²⁴ U arhivima je sačuvan primjerak protestne note od 14. jula 1921. godine, koja je trebalo da bude upućena na adresu italijanskog ministra spoljnih poslova (markiz Dela Toreta), a koja je obustavljena jer se u međuvremenu situacija promijenila.²⁵ Promjene do kojih je dolazilo smjenom italijanskih vlada uticale su i na promjenu ponašanja vlasti prema ovim pitanjima. Saglasno tome, divizijar Vučinić je 4. jula 1921. godine izdao naredbu svim komandantima garnizona: *Vlasti Kraljevine Italije neće primoravati nikoga da nasilno ide u Jugoslaviju. Dosadnji postupci, kako nam je saopšteno prema crnogorskim oficirima i vojnicima biće prekinuti.*²⁶ Time je, pokazaće se, nakratko bila zaustavljena agonija crnogorskih vojnika, diktirana spoljnopolitičkim dešavanjima, koja su ostavila snažan pečat na italijanske unutarpolitičke odnose, kojima je određivana sudbina crnogorskog pitanja. No, sve je to bilo privremeno i kratkog daha. Naime, slijedeći politiku likvidacije crnogorske vojske, koja je, po mišljenju mnogih, proisticala iz dogovora vlade KSHS i Italije u Rapalu, odluka Francuske i, kasnije, Britanije o prekidu diplomatskih odnosa sa Crnom Gorom, zatim iz smrti kralja Nikole i događanja u vezi sa tim, otpočela je operacija „sahrane“ ostataka crnogorske vojske. Italija je i formalno 1. juna 1921. prestala da izdržava crnogorsku vojsku, kojoj je svaka pomoć ukinuta 15. avgusta 1922. godine. Istina, česte promjene italijanske politike, koja je zavisila od stavova vlada koje su vršile vlast, samo su pojačavale konfuziju u rješavanju ovoga pitanja, koje se dodatno usložnjavalo činjenicom da su iz Crne Gore i dalje pristizali neposlušni odmetnici spremni da brane njen suverenitet. Tako je npr. Bonomijeva vlada od 1. septembra 1921. godine povratila Crnogorcima materijalnu pomoć koju je bila ukinula Đolitijska vlada 1. juna 1921. godine.²⁷ Ali sada je davala samo novčane kredite u iznosu tromjesečnih plata i s obavezom da oficiri plate svoje dugove i izdržavanje dok borave u garnizonima. Oficiri su plaćali 8 do 9 lira dnevno, a niži činovi 3,50 lire. Prilikom odlaska morali su izmiriti i svoje dugove. Demobilizacija je nagrađivana sljedećim sumama: za vojnike

²⁴ Ibid., 1456, str. 1893–1894.

²⁵ DACG, FEV, MID, Rim 1919–1921, Dr Chotch — Monsieur le marquis della Torreta, Rome, le 14 julliet 1921.

²⁶ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije...*, dok. br. 1453, str. 1890–1891; dok. br. 1454, str. 1891–1892.

²⁷ AJ, 334–1–3, Antonijević (Telegram), Rim, 24. IX 1921.

i niže činove 1.000 lira, za niže oficire 2.000 i za više oficire 3.000 lira. Vojnici koji su već otišli iz Gaete za sobom su ostavili dug od 200.000 lira, koji je plaćala vlada *radi samog ugleda crnogorske vojske* i za te svrhe je italijanska vlada odobrila poseban kredit.²⁸ U tom smislu su između italijanskih vlasti i crnogorske vlade u egzilu vođeni dugi pregovori oko konačnih uslova odlaska vojnika iz Italije. Oni su okončani početkom decembra 1921. godine i prema konačnom dogovoru između dvije vlade ustanovljeni su uslovi o načinu povratka vojnika i izbjeglica.²⁹ Oni su sistematizovani u 21 tačku i prema tom dogovoru predviđena nagrada za demobilizaciju iznosi: 4.000 lira za brigadira, 3.000 za komandira, 2.000 za niže oficire i 1.000 lira za vojnike. Uz navedeno, bilo je predviđeno da dobiju petomjesečnu platu,³⁰ voznu kartu do granične stanice italijanskog zemljišta, a oni koji odlaze u vanevropske zemlje karte do odredišta, dnevnice za vrijeme putovanja, civilno odijelo ili odgovarajuću svotu novca. Od suma koje bi se davale po osnovu plata oficirima i vojnicima oduzimali bi se troškovi za stan i hranu, uz obavezu da isplate svoje privatne dugove. Drama rasturanja crnogorske vojske je trajala sve do dolaska Musolinija na vlast 1922. godine, tako da su posljednji ostaci crnogorske vojske bili rastjerani iz Italije dolaskom Musolinija na vlast i samo su rijetki pojedinci, poput Anta Gvozdenovića, Milana M. Kosorića ili Krsta Nikovića, izvjesno vrijeme ostali u Italiji. Najveći dio njih se vratio u Crnu Goru, znatan dio je otišao u Ameriku (Argentinu i SAD), dio je otišao u razne zemlje Evrope i svijeta uvjeren da treba nastaviti borbu, koja je unaprijed bila izgubljena.

KO I ZAŠTO OD CRNOGORSKIH POLITIČKIH EMIGRANATA DOLAZI U CARIGRAD?

Prema dostupnim izvorima, u Carigradu su se početkom 1921. godine pojavila lica koja su bila crnogorski državljani, ali sa španskim

²⁸ DACG, FEV, f. 89, Milutin Vučinić — Ordonans oficiru Nj. V. Kraljice Namjesnice Kraljevske vlasti Kap Marten, Rim, 2. decembra 1921.

²⁹ Vidi: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar 1997, knj. IV, dok. br. 1482, str. 1945–1497.

³⁰ Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Bar, 1997, knj. IV, dok. br. 1482, str. 1945–1497. Za brigadira je bila predviđena plata 1.000 lira, komandira 675, kapetana 540, poručnika 450, potporučnika 378, vodnika 90 i desetara 63 lire.

pasošima — oni su tražili načina da se vrate u Crnu Goru. Jedan od njih je bio i Ramo Vejsela Alić iz Bara. Po dolasku ovih lica u Carigrad španske vlasti su im produžavale pasoš — produžavale su pasoš „ljudima sa teritorije Crne Gore, što naravno osporava rad ovog poslanstva kontrolisanju lica koja idu u Srbiju“, žalio se tadašnji poslanik kraljevskog poslanstva u Carigradu, koji je tvrdio da: „kada je pitanje ujedinjenja Srbije sa Crnom Gorom definitivno rešeno, trebalo je učiniti korak kod dotičnih vlada da njihova predstavništva ne izdaju više pasoše bivšim crnogorskim podanicima. Prvo je izveštano da mnoga lica idu sa ovim španjolskim pasošima u Skadar i iz Skadra se prebacuju u Crnu Goru ili idu u Albaniju i iz Albanije se prebacuju na našu teritoriju. Ovo naročito vrše ratni zarobljenici muslimanski koji neće da čekaju da im dođe odobrenje iz Min. Un. Djela, pošto to često moraju čekati po nekoliko meseci.“³¹ Pošto se znatan broj jugoslovenskih državljana (većinom iz okruga barskog) vraća „iz Carigrada preko Skadra sa pasošima tamošnjeg španskog konzulata kao ‘zaštitnika crnogorskih interesa’“, poslanstvu je upućena instrukcija da: „da umoli nadležne vlasti da ovakve pasoše ne izdaju više našim podanicima iz Crne Gore — jer je ona postala sastavni deo naše Kraljevine, o čemu je u ono vreme bila izveštena španska Vlada“.³² Poslanstvo se tim povodom obratilo španskim vlastima.³³ „Nedugo zatim, poslanstvu se prijavio Ananije Vlahović koji je iz Sofije, pristigao u Carigrad sa pet drugih crnogorskih oficira. Sam Ananije Vlahović je po dolasku u poslanstvo naveo da je „aktivni pešadijski potporučnik bivše crnogorske vojske, svršio je našu oficirku školu, i izjavio je sledeće: 13. aprila 1919. godine sam iz Ljubljane izašao na odsustvo a od kuće prebegao u Italiju. Bio sam u IV puku Drinske divizije kao narednik. Porodica mi živi u Kosovskoj Mitrovici, dva puta ranjen na Solunskom frontu. Dopotovao sam ovde iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Samnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo

³¹ AJ, 370 -9 -255, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu — ministru spoljnjih poslova Pov. No 50 8-II-1921.

³² AJ, 370-9-287, Ministarstvo spoljnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — Kraljevskom poslanstvu u Carigradu, Beograd, 13. decembra 1921. godine.

³³ Ibid., Venilly agreer, Excellence, les assurances oh ma plus honute qusideration, 5-XII-22.

trebali zajedno sa bugarskim komitama da idemo u Srbiju. Ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude.“³⁴ Iz Sofije su došla još tri crnogorska oficira: Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok su dvojica ostali u Sofiji³⁵. Oficiri sa nižim činovima pristizali su iz Gaete sa italijanskim pasošima brodom do Carigrada, povezivali su se sa Crnogorcima koji su već bili na toj destinaciji i pravili planove za akcije; oni su budno praćeni od jugoslovenskih obavještajnih službi.³⁶ Zato dolazak iz Pariza potporučnika Vukana Martinovića nije mogao ostati nezabilježen, a posebno ne dolazak drugih članova crnogorske emigracije, tako da je početkom jula 1921. njih 35 bilo pod budnom pratnjom jugoslovenskih obavještajnih službi.³⁷ U svakom slučaju, jugoslovenski otpravnik je javljao nadležnim službama u Beogradu da: „U poslednje vreme počeli su u Carigrad dolaziti mnogi Crnogorci, koji su do sada bili u Italiji u odredu „crnogorske“ vojske koji se nalazio u Gaeti, drugi pak bavili su se u Rimu ili u drugim varošima Italije i tamo su takođe radili protiv ujedinjenja naših otadžbina. Treći dolaze iz Bugarske gdje su bili poslani od italijanske vlade radi stupanja u čete koje su se trebale obrazovati u Bugarskoj i preći na našu teritoriju i raditi na remećenju mira i reda u zemlji. Svi ovi ljudi, napušteni su sada od Italije koja im je jedva dala toliko novaca.“³⁸ Sve do dolaska dr Ivana Jovićeвиća u Carigrad i njegovog obraćanja tamošnjem poslanstvu djelatnost crnogorske emigracije svodila se na potrebu

³⁴ AJ, 370–9–257, Pov. br 209, Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — Kraljevskoj delegaciji, Carigrad, Beograd, 13. decembra 1921. godine.

³⁵ AJ, 370–9–260, R. S. Šaponjić — ministru, 7-VII-21.

³⁶ Vidi: AJ, 370–9–262, Poslanstvo u Carigradu — ministarstvu spoljnih poslova 1-VI-2.

³⁷ AJ, 370–9–263. Na spisku su bili: Ananije Vlahović, Ivan P. Bulatović, Mihajlo R. Bulatović, Dragiša R. Vlahović, Milutin P. Bulatović, Bećir Bulatović, Mašan Bulatović, Mileta S. Vlahović, Milenko Vlahović, Mato Vlahović, Atanasko Đ. Bulatović, Vidak R. Šćepanović, Vukadin M. Šćepanović, Puniša V. Vlahović, Ivan M. Jovanović, Milo Đ. Vlahović, Savo M. Vlahović, Marko P. Janković, Tomo Jukić, Mašan Videnović, Radosav Videnović, Mirko Nikolić, Bogdan Nikolić, Milija Rakočević, Radovan Sindić, Petar B. Šćepanović, Blagoje Šćepanović, Đorđe Šćepanović, Milosav Vlahović, Ilija Šćepanović, Miloš Šćepanović, Puniša Šćepanović, Radule Ilinčić, Miloš Raković.

³⁸ AJ, 370–9–276, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu, Pov. No 277 — ministru spoljnih poslova, Carigrad, 29-VIII-21.

preživljavanja u teškim uslovima i na nastojanje da dobiju pristanak za povratak u zemlju. Dr Ivan Jovičević³⁹ je bio najobrazovanija i najizraslija ličnost crnogorske emigracije među onima koji su se našli u Carigradu. Jovičeviću koji je bio na školovanju u ovom gradu nije bio nepoznat ambijent četvrti Galata, gdje su se uglavnom smještali crnogorski emigranti — jer su ovaj dio Carigrada bili okupirali Francuzi, a obalu Italijani. Početkom 1923. g. (1. februara) u Carigrad je pristigao 31 Crnogorac — oni su bili „regrutovani iz Španije.“ Saznavši za to, obavještajci su odmah počeli sakupljati podatke o njima i nadležne obavještavati da su došli: „Marko Vučeraković, komandir u Crmnici, Đuričković (2 brata), perjanici, iz Crmnice, Leković, oficir iz Crmnice, Pero Vuković sa bratom, komandir iz Pipera, Čukić, komandir iz Berana, Pekić, perjanik iz Vasojevića, Radisav Nikezić, perjanik iz Bara, Risto Sekulić, perjanik iz Bara, Maksim Martinović, perjanik sa Cetinja, Lubarda, barjaktar, Lubotinja, Vido Nikčević, barjaktar iz Pješivaca, Belada, barjaktar iz Uganja Vrela, Mašan Borožan, oficir iz Bukova“. Uz spisak novopridošlih išlo je i sljedeće pojašnjenje: „Vođa im je Marko Vučeraković koji je i pre izvesnog vremena a prilikom neke portage protiv nas u Crnoj Gori pobio oko 16 momčadi u barci, na kojoj su bili, i bombama ih potopio. On, Čukić i Borožan smatraju se kao

³⁹ Dr Ivo Jovičević (Češljari, Rijeka Crnojevića 1862–1965) bio je političar, pisac, prevodilac; poticao je iz porodice rodbinski povezane sa dinastijom Petrović (njegov otac je bio brat o tetke kralja Nikole). Osnovnu školu završio je u Rijeci Crnojevića, a zatim je kao stipendista crnogorske vlade upućen na školovanje u Galata Saraj u Carigradu. Njegovo školovanje u Carigradu trajalo je od 1898. do 1908. godine. Nakon toga se uputio u Beograd, gdje je upisao Pravni fakultet. Školovanje prekida 1908. godine kada dolazi u sukob sa crnogorskim studentima — protivnicima kralja Nikole. Studije je nastavio u Ženevi i okončao ih na Gentskom univerzitetu (1911), na kojem je stekao i doktorat pravnih nauka. Nakon povratka u Crnu Goru postavljen je za sekretara druge klase u ministarstvu spoljnjih poslova. Početkom 1912. imenovan je za konzula u Skadru, gdje je ostao do početka balkanskih ratova, koje je proveo u štabu knjaza Mirka. Nakon rata bio je imenovan za člana Državne kontrole. Sa kraljem Nikolom odlazi u emigraciju početkom 1916. Kralj ga je 1919. imenovao za crnogorskog konzula u Ženevi. Iz emigracije se vratio tek 1926. Sve do 1935. godine živio je povučeno u Beogradu, Cetinju i Herceg Novom, da bi se potom aktivirao kao poslanički kandidat i da bi kasnije postao član Crnogorske stranke. Bio je politički aktivan tokom Drugog svjetskog rata i tokom italijanske i njemačke okupacije, kada je obavljao važne funkcije u kvinsliškim upravama. Krajem 1944. bio je uhapšen od strane komunista i maja 1945. osuđen je na 15 godina robije i gubitak građanskih prava. Vidi više: *Istorijski leksikon Crne Gore*, knj. 3, 722–723, Podgorica, 2005.

posve opasni tipovi. Ovdje su odseli svi u hotelu Prusa u Galati, i unajmili su jednog kuvara, da im kuva. To najbolje pokazuje da će dobijati pomoć sa neke strane i izdržavati se, iako kažu da će raditi do povratka njihovih drugova iz Rusije. Doznao sam, da se od ovd. Crnogoraca sa njima sastajao biv. oficir Niko Hajduković i neki Dr. Jovićević. Ovi su Crnogorci doputovali italijanskom lađom a sa crnogorskim pasošima koji su izdati u ime crnogorskoga Kralja Mihaila⁴⁰. Pasoši su bili vizirani samo od italijanskih i španjolskih konsularnih vlasti⁴¹. O kretanju i namjerama crnogorskih političkih emigranata podatke poslanstvu je dostavljao poseban agent.⁴²

O USLOVIMA BORAVKA I OBLICIMA DJELOVANJA CRNOGORSKIH POLITIČKIH EMIGRANATA U CARIGRADU

Jugoslovenski poslanik u Carigradu žalio se na svoju vladu što: „ima dva mjeseca da naša vlada ne sprema nikakve novčane pomoći iz razloga dok se ne uspostavi red među Crnogorcima jer gladne Crnogorce lako je dovest do reda. A kad su siti teže pada pratiti kakvo ovamo je stanje o Crnoj Gori odlično jer našto iseljenici rade nego za skoro stvaranje kraljevine Crne Gore.“⁴³ Poslanik je bio u pravu tvrdeći da je „gladne Crnogorce lako (je) dovest do reda“ zato što su mu se svakodnevno obraćali sa molbama za pomoć i zahtjevima za izdavanjem pasoša i dozvola za povratak. Ostavljeni bez ikakvih sredstava za život, bez saveznika i logistike, Crnogorci su u dopisima kraljevskom poslanstvu prikazivali sebe lojalnijim podanicima, nego su zaista to bili i vrlo često zaslužnim „Srbima“. Tako je Ananije Vlahović uvjeravao poslanika i njegove službenike: „Ovde sam došao sa namerom da me neko uputi u Srbiju, u Italiju više neću da idem kao ni u Bugarsku, a u Srbiji kako me naši sude“. „Moli da mu se dozvoli da se vrati u Srbiju s tim da tu bude raz...“⁴⁴. „Čini utisak čoveka koji se iskreno kaje“, tvrdio je poslanik, uvjeravajući Beograd da im treba dozvoliti povratak jer ni

⁴⁰ Nakon abdiciranja prestolonasljednika Danila, sina kralja Nikole, pretendent na crnogorski presto bio je Mihailo, Danilov sin, unuk kralja Nikole.

⁴¹ AJ, 370-9-305, Poslanstvo — ministru spoljnjih poslova, Carigrad 7-II-2.

⁴² AJ, 370-9-308, Crnogorski separatisti.

⁴³ AJ, 370-9-280, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu, Pov. N0 282 — ministarstvu spoljnjih poslova, Carigrad, 31-VIII-921.

⁴⁴ Nečitko...

Crnogorci koji su živjeli u Carigradu nijesu im htjeli pomoći.⁴⁵ U Beogradu su uporno odbacivali mogućnost da im se pruži nekakva pomoć, ali i da im se izda dozvola za povratak. Tako Ananiju Vlahoviću nije „pomogla“ ni čestitka za rođendan srbijanskom kralju Petru I.⁴⁶ Zanimljivo je da se najveći dio ovih emigranata Poslanstvu Kraljevine, Srba, Hrvata i Slovenaca, kako je glasio službeni naziv, obraćao kao „Poslanstvu Velike Srbije“⁴⁷. Teško je povjerovati da se radilo o neobaviještenosti, a i pitanje je koliko su njihovi vapaji za pomoć bili iskreni,⁴⁸ kao i koliko su bila realna njihova očekivanja „da ne bi trebalo da ima razlike između vojnih oficira iz Srbije i onih iz Crne Gore“. Poslije Vlahovića, poslanstvu su se zahtjevom za povratak u zemlju obratila i braća Kapidžić, čije je prisutstvo u Carigradu „zbog njihovog uticaja na Crnogorce“ bilo poseban problem za poslanstvo, tim prije što se istim povodom oglasio i Aleksandar Hajduković, pa je poslanstvo apelovalo na Beograd da im izda dozvole za povratak — jer „svojim

⁴⁵ AJ, 370–9–262. „Sastajali su se takođe sa mnogim Crnogorcima kod kojih nisu naišli na najbolji prijem jer je više ovdašnjih Crnogoraca dolazilo u Poslanstvo i izvestilo ga o dolasku ovih lica u Carigrad.“

⁴⁶ AJ, 370–9–263, A–Đ. Vlahović — Poslaniku Velike Srbije Gospodinu Ministru R. S. Šaponjiću, Carigrad, 11-VIII-1921. „Gospodine Ministre, smatram se srećan što mogu vašoj Ekselenciji izjaviti ovu čestitku povodom rođendana Njegovog Veličanstva Kralja Petra I. Najlepšim željama čestitamo vama Gospodine Ministre sutrašnji znameniti dan da ga Vaša Ekselencija provede u krugu svojih drugova što lepše i sa većim značajem po srpski narod. Duboko u duši žalim što nemam mogućnosti prisustvovati sutrašnjem znamenitom danu, i molim Vašu Ekselenciju da me izvine što ne mogu prisustvovati. Kličem da živi Nj. V. Kralj Petar I! Da živi srpski herojski narod!“

⁴⁷ Vidi: AJ, 370–9–263, A–Đ. Vlahović — Poslaniku Velike Srbije Gospodinu Ministru R. S. Šaponjiću, Carigrad, 11-VIII-1921.

⁴⁸ AJ, 370–9–265, A. Vlahović — poslaniku, 12-VIII-21, *Što da radim ja danas? Kako da ostanem? Kako da živim? O čemu da živim? Ko će da mi da zaštitu kad svoja-moja država neće da mi da zaštitu?* Vlahović je očajnički molio: *Gospodine, Ministre, po sve ja vas molim da preduzmete korake za mene da me ne ostavite na tuđoj ulici jer stara mu majka možda sam i ja nešto zadužio Veliku Srbiju ili Državu; tvrdio je da: kao unuk viteškog đenerala, serdara, počivšeg Mira P. Vlahovića, bivšeg K. danta IV diviz. biv. Crnogorske Vojske, i plemenite kuće Vlahovića ne može živjeti: sa 1 ½ jedna i po lira dnevno i za to molim Vašu Ekselenciju da mi poveća dnevnu hranu na 3 (tri) lire dnevno ili u protivnom da mi Vaša Ekselencija od kaže svaku pomoć jer Vaša Ekselencija dobro zna da od jedne i po lire malo je čoveku za sve prinadležnosti kao na primer, brijanje, šišanje, pranje veša, pušenje cigara i ostale druge prinadležnosti koje ne mogu ovde napominjati.*

prisustvom ovde mogu nepovoljno uticati na ovdašnje Crnogorce, kojih ima ovde preko 2000 duša⁴⁹. Ćutanje vlasti u Beogradu na molbe ovdašnjih Crnogoraca za pomoć, motivisalo je poslanika KSHS u Carigradu da brojne molbe grupiše u jedinstven zahtjev: *U poslednje vreme počeli su u Carigrad dolaziti mnogi Crnogorci, koji su do sada bili u Italiji u odredu „crnogorske“ vojske koji se nalazio u Gaeti, drugi pak bavili su se u Rimu ili u drugim varošima Italije i tamo su takođe radili protiv ujedinjenja naših otadžbina. Treći dolaze iz Bugarske gdje su bili poslani od italijanske vlade radi stupanja u čete koje su se trebale obrazovati u Bugarskoj i preći na našu teritoriju i raditi na remećenju mira i reda u zemli. Svi ovi ljudi, napušteni sada od Italije koja im je jedva dala toliko novaca da se mogu povratiti dolaze u Poslanstvo i mole da im se izdaju naši pasoši i uput o državnom trošku u domovinu. Oni svi izjavljuju da će ići na sud samo da im se stvori mogućnost da se mogu u otadžbinu vratiti i da ne prosjače po ulicama carigradskim. U ime njihovo dolaze u Poslanstvo i mnogi ovdašnji Crnogorci, lojalni članovi naše ovdašnje kolonije i mole da se ovim ljudima pomogne da što pre napuste Carigrad.*⁵⁰ Hitnost rješavanja ovog pitanja poslanik je obrazlagao činjenicama da: „Svi Crnogorci dolaze u Carigrad sa italijanskim putnim ispravama. Umoljava se Ministarstvo za izveštaj da li se ovim Crnogorcima može davati kakva novčana pomoć pošto oni ovdje formalno gladuju nemajući odobrenje da se mogu u domovinu vratiti.“⁵¹ Iako su izjavljivali da su spremni i da „idu na sud“ samo da im se dozvoli povratak u zemlju, nakon negativnih odgovora ili ćutanja Beograda neki su se poput Ananija Vlahovića odlučili da se ponovo vrate u Italiju, i on je otuda poručivao svojim saborcima da i oni dođu u Italiju.⁵²

⁴⁹ AJ, 370-9-273, Sandro Hajduković — repatriren, PovN°, 275, 29-VIII-21.

⁵⁰ AJ, 370-9-276, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu — ministarstvu spoljnjih poslova, Pov. N° 277, 29-VIII-21.

⁵¹ AJ, 370-9-277, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu — ministarstvu spoljnjih poslova, 29-VII-21.

⁵² Tim povodom slate su u Beograd informacije sljedeće sadržine: „Vlahović je međutim nemogući čekati ovde bez sredstava odgovor Ministarstva otputovao za Italiju i ponovo se pridružio Crnogorcima koji iz Italije rade protivu naše zemlje. Iz Italije je uputio jedno pismo Marku Begoviću, ovdašnjem preduzimaču, Crnogorc, u kom poziva ovog da među ovdašnjim Crnogorcima radi u istom duhu u kome oni rade u Italiji. Originalno pismo Vlahovićevo šaljem Ministarstvu u prilogu radi znanja. Ovo pismo sam dobio preko njegovog sunarodnika Crnogorca. Da je blagovremeno stigao odgovor Ministarstva odnosno Vlahovićeovog povratka u domovinu, Vlahović

Inertnost vlasti po ovim pitanjima nije ostavljala ravnodušnim ni neke Crnogorce koji su inače živjeli i radili u Carigradu, tako da su pojedini, poput preduzimača Mirka Begovića, bar prema izjavama nekih sunarodnika, „počeli da rade protiv države“.⁵³ Pod pritiskom uglednih članova „crnogorske kolonije u Carigradu“ jugoslovenski poslanik je mimo instrukcija iz Beograda nekima, poput braće Kapidžić, izdao pasoše za povratak u zemlju.⁵⁴ Slično se postupalo i sa zahtjevom dr Iva Jovićevića da mu se izda pasoš za povratak u zemlju. Poslanik KSHS Radomir Šaponjić je bio za to da se i u ovom slučaju Jovićeviću izade u susret, jer: „Prisustvo G. Jovićevića u Carigradu kao našeg podanika moglo bi se korisno upotrebiti kao primer za one Crnogorce koji se ovde nalaze i koji još nisu uzeli naše pasoše“. Uz to, poslanik je tvrdio da je Jovićević „protjeran iz Italije“ i da je „G. Jovićević poznat potpisatom kao pošten čovek i ispravan Srbin još iz vremena školovanja na Beogradskom Univerzitetu“⁵⁵. Objašnjenje za vidljiv blagonaklon stav Šaponjića prema Jovićeviću nalazimo u memoarima ovoga drugog. Tako Jovićević zapisuje o svom položaju po dolasku u Carigrad: „Tražio sam tamo-ovamo, neko zaposlenje, ali ga nigdje ne nađoh. U to dođe u Carigrad za poslanika Jugoslavije Radomir Šaponjić, moj školski drug iz Galata Saraja. Kad mu ispričah u kakvom sam teškom položaju, on mi dade sljedeći Savjet. Reče mi naime da u Carigradu ima dosta veliki broj jugoslovenskih podanika, većinom Makedonaca, bozadžija i mljekadžija, koji se često parniče, a parnice se ne vode u turske sudove

bi danas bio u rukama naših vlasti. Ovako, Vlahović je još više ogorčen protiv naše uprave ponovo otišao u službu tuđinu i povećao na strani broj nezadovoljnika protivu naše države.“ AJ, 370–9–272, Kraljevsko poslanstvo u Carigradu, Pov. N° 278.

⁵³ AJ, 370–9–279, Kraljevsko poslanstvo — ministarstvu spoljnjih poslova; povodom pisma koje je Ananije Vlahović iz Italije uputio Mirku Begoviću, poslanstvu je izjavu dostavio inženjer Milutinović i na osnovu nje poslanik je uputio Beogradu sljedeći zaključak: „Kao što se iz ove izjave vidi Begović je već otpočeo rad protivu naših interesa. Ovde se nalaze još i drugi Crnogorci koji su došli iz Italije ili iz Bugarske. Očekuje se još i dolazak drugih lica. Ona će ovde gledati da ovde osnuju pod zaštitom italijanskom jedan centar za rad protivu naše države.“

⁵⁴ AJ, 370–9–280, „U vezi svoga pisma Pov. N0 233 od 20-VII-21 kojim sam sproveo ministarstvu predstavku braće Kapičića, crnogorskih emigranata i pisma Pov. N0 277 od 29-VIII-21, čast mi je izvestiti Ministarstvo da sam gore imenovanima izdao pasoše za dolazak u domovinu. Iliji Kapičiću je izdat pasoš N° 6295 od 29-VIII-21 a Marku Kapičiću pasoš N° 6296 od 29-VIII-21... Pasoši su im vizirani za Cetinje preko Beograda. Otputovali su običnim vozom preko Sofije 30-og ovog meseca.“

⁵⁵ AJ, Ibid., Carigrad, 26-XII-21.

nego u naše poslanstvo, pa da im budem advokat i tako zaradim nešto. Poslušah Savjet i dadoh se u advociranje, ali je zarada bila mala — ručak bez večere, što se ono kaže.⁵⁶ S druge strane, Jovičević je u opširnim dopisima poslaniku R. Šaponjiću vodio računa o tome da ovaj zadrži dobro mišljenje o njemu, potencirajući česte sukobe sa predstavnicima crnogorskih vlasti tokom svoje činovničke karijere,⁵⁷ apostrofirajući posebno svoj sukob sa vlastima u Gaeti zbog koga je bio protjeran iz Italije⁵⁸. Uvjeravao je predstavnike jugoslovenskih vlasti da „Bolestan i iznuren uvijek skitajući se po tuđemu svijetu, a povrh svega željom svoje rodne zemlje odlučio sam da se povratim u svoje rodno mjesto u

⁵⁶ Jovičević još navodi: „Život mi je bio dosadan, a osim toga nostalgija me vučla put Crne Gore, pa se riješih da idem doma, da ne lipsajem od gladi po tuđim zemljama. Ovu odluku saopštim Šaponjiću, on je odobri i reče mi da se mogu povratiti kad hoću budući da su svi Crnogorci koji su prebivali u Italiji pomilovani i dodade da će moju molbu preporučiti. Izvjesno vrijeme poslije toga dođe odgovor: Jovičeviću se zabranjuje ulazak u Jugoslaviju kao opasnom revolucionaru i agentu boljševika! ...“ Vidi više: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima (1892–1936), Sjećanje jednog federaliste* (priredili: Vladeta Cvijović i Nikola Jovičević), Cetinje, 1995, 141–165.

⁵⁷ Tako u jednom dopisu Jovičević naglašava sukob sa ministrom Petrom Plamencem nakon balkanskih ratova: „Poslije završetka rata opet bih povraćen u Ministarstvo spoljnih poslova, ali došavši u sukob sa ondašnjim ministrom inostranih djela g. Petrom Plamencem, podnesem ostavku na državnu službu s namjerom da odem u Beograd i da molim da dobijem mjesto u državnoj službi, što je poznato i Tiću Popoviću, ondašnjem sekretaru srbijanske legacije na Cetinju, sa kojim sam i vodio pregovore da dobijem službu u Biogradu u Ministarstvu spoljnih poslova. No pošto Kralj Nikola doznade za moju namjeru, a ne želeći imati i još jednog nezadovoljnika, to on pozva predsjednika Vlade i serdara Janka Vukotića, i naredi mu da mi se dade zadovoljština što ovaj i uradi podnijevši Kralju ukaz za člana Glavne Državne Kontrole, sa čim dobijem II čin u hijerarhiji građanskog činovništva i na osnovu toga sistematsku godišnju platu od 5.300 perpera.“

⁵⁸ AJ, 370–9–291, dr Ivan Jovičević — Radomiru Šaponjiću, Carigrad, 10. januara 1922. „Da bih prouzrokovao pad vlade napišem rezoluciju protivu predsjednika iste, koju vam sprovodim ovdje u prilogu /8, sa uljudnom molbom za povratak natrag, odem noću u Gaetu i pozovem crnogorce da je potpišu. Od 1.100 oficira i vojnika, koji su se nalazili u Gaeti, 720 potpisaše moju rezoluciju i tako opozicija dobi ogromnu većinu. Ali čim doznade vlada u Rimu šta se je dogodilo u Gaeti naredi odmah preko telefona svojim pristalicama... (nečitko) i nakon što ovo uradiše, jer me opkolije na sred pjace u Gaeti, i stadoše me bručiti i sramotiti nazivajući me izdajnikom i plaćenim agentom Aleksandra i Pašića, što naravno nije bila istina, jerbo ja nijesam nigda bio ničiji plaćeni agenat, nego sam svagda radio, kao što ću i u buduće raditi, ne iz koristoljublja već iz čistog ubjeđenja. Vlada je znala glavnu ili bolje reći slabu crtu mog karaktera t. j. da neću nikome dozvoliti da se baca blatom na moju čast, zato je naredila bila da mi se nje taknu u namjeri da se dogodi svađa te da me... (nečitko)“

selu Meteriza u Riječkoj Nahiji te da u miru i tišini počinem na ognjištu mojih predaka. Jedina pak moja želja jeste to, da dobijem moju pensiju, koja mi po zakonu pripada, uzimajući u obzir i to da treba duplirati broj godina za vrijeme rata, kao što su se duplirale i ostalim pensionerima, koji su se nalazili u mom položaju.⁵⁹ Ali o njemu je informacije u zemlju slao i mitropolit Gavriilo Dožić, koji se našao u Carigradu u vrijeme dolaska Jovićevića: „Ovdje ima nekoliko naših zabludjelih koji su došli iz Italije. Kod mene je bio prekjuche dr Ivo Jovićević. On je potpuno poremetio svoju diplomatsku glavu, inače nikada nije bio velike pameti. Ja sam ga primio hladno, očitao mu lekciju rekavši mu u oči da su oni plandujući po Italiji pomažući odmetničke bande najveću nesreću nanijeli baš ovome narodu, kao pobornici nekakvog Crnogorstva i neka dobro znaju, da je taj njihov rad sam narod u Crnoj Gori osudio... otvoreno sam mu rekao da mu puta u Crnu Goru nema sa takvom pameću.“⁶⁰ Zato ne iznenađuje što su nadležni u Beogradu bili odlučni da: „Ivanu Jovićeviću ne treba još odobriti dolazak u Kraljevinu“, jer je „prema izveštaju načelnika okruga cetinjskog, do skora sa crnogorskim nezadovoljnicima u Neji i Rimu, najistaknutiji radnik protivu Narodnog Ujedinjenja. Drži se, prema nekim izveštajima, da je u tu svrhu putovao u Centralnu Evropu i Rusiju.“⁶¹ Poslanik iz Carigrada se ipak raspitivao: „da li se g. Jovićeviću može izdati pasoš samo za bavljenje u Carigradu, pošto se on ovdje nalazi bez ikakvih ispravnih dokumenata“, što su u Beogradu odobrili.⁶² Prema nekim

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije*, tom IV, str. 2093, dok. br. 1064, Mitropolit Gavriilo Dožić — Ljubu Bakiću, Carigrad, 8. maja 1923. Dožić potom navodi: „Danas je kod mene bio Petar Kovačević. plem. kapetan iz Grahova. On se prije dvadeset dana prijavio našem delegatu ovdje g. Živkoviću i tražio sa još dvojicom drugova da se povrati tamo. Kovačević mi reče da bi se i ostali — njih oko trideset, povratili, ako bi vidjeli, da se njemu da dozvola i olakšica za povratak. Među onima se nalazi i Marko Vučeraković, koji misli u Ameriku, jer nema puta tamo zbog zločina koje je počinio... Ja mislim da bi Kovačeviću trebalo dati dozvolu za povratak i svima onim koji nijesu počinili zločine i morali bi da se i dali bi znake pokajanja za svoje zablude dosadašnje“.

⁶¹ AJ, 370–9–298, Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — Kraljevskom Predstavništvu, Carigrad, Beograd, 24. januara 1922. godine.

⁶² AJ, 370–9–279, „U odgovoru na akt Kraljevskog Predstavništva od 4. februara t. g. pov. br. (nejasan) Ministarstvo spoljnih poslova ima čast izvestiti vas radi znanja i upravljanja da je Ministarstvo Unutrašnjih poslova Pov. Br. 117 od 24-XI-t. g. javilo da se g. Jovićeviću može izdati legitimacija za boravak u Carigradu.“

izvorima Crnogorci uglavnom nastanjeni u Galati, u hotelu „Aji-Jani“, bili su izgleda pomagani od tamošnjih italijanskih vlasti. Njih je posjećivao „jedan gavaz italijanskog poslanstva i odveo je trojicu u jednu od ovd. italijanskih banaka. Ova lica uzimaju stalno novac iz ove italijanske banke. Većina su učitelji.“ Radilo se o manjoj grupi koja je pristigla iz Italije, među kojima su bili „Hristo Sekulić, Andrija Dragutinović, Toma Lekić, pre izvesnog vremena ubili su na Crnogorskoj obali nekoliko od viđenijih Srba. Maksim Martinović i Niko Nikolić, prema njihovim iskazima ostaće na radu u pom. talijanskoj ovd. Banci. S vremena na vreme dolaze i sastaju se sa ovim licima po nekoji Crnogorci sa kopicama na glavi kao i neki Arnauti. Ovi govore da će jedan deo njih otići ponovo u Italiju, drugi će ulučiti (čekati — Š. R.) priliku da odu u Crnu Goru, a jedan će deo ostati ovde. Cilj je ovim Crnogorcima četnička akcija, i mnogo govore protivu Srbije. Prema izjavi Maksima Martinovića, ovaj se nada da će se učiniti kraj svim zulumima, koje čine Srbi nad Crnogorcima.“⁶³ S druge strane, šef carigradske policije zaprijetio je Crnogorcima da će ih protjerati ukoliko se ne late nekog posla, zbog čega su se oni požalili italijanskim vlastima, koje su potom upozorile turske vlasti da su oni pod njihovom zaštitom.⁶⁴ No, i pored toga neki od novopristiglih Crnogoraca tvrdili su da su na „prevaru“ dovedeni u Carigrad — poput Petra Kovačevića (starog 57 godina, iz Grahova u Crnoj Gori, bivšeg plemenskog kapetana), što je trebalo da osnaži njegovu molbu za povratak u zemlju.⁶⁵ Ponovo je poslanik u

⁶³ AJ, 370–9–308, Crnogorski separatisti, Carigrad, 26-II-23, Pov. broj: 97.

⁶⁴ AJ, 370–9–310, Poslanik je javljao tim povodom: „U vezi sa svojim pismom od 26. ov. m. Pov. Br. 97 čast mi je izvestiti Ministarstvo, znanja radi, da je šef carigradske turske policije pozvao vođe onih tridesetah Crnogoraca i pitao ih zbog čega su amo došli i zašto se ne prihvataju kakvog posla, nego celi dan sede po hotelima koje napustati moraju. Najzad, preporučio im je da u najkraćem roku nađu sebi zanimanja, inače biće prinuđen da prema njima postupi kao prema skitnicama i da će ih proterati nazad odakle su i došli. Crnogorci su stvar dostavili ovd. italijanskim vlastima, koje su odmah uputile svoga dragomana, da umoli tursku policiju da te ljude ne dira jer su oni pod talijanskom zaštitom, i jer će se talijanska vlast potruditi da sve ove zaposli, kao što je već učinila sa nekima koji će biti primljeni u ovdašnje talijanske u novčane... .. Nasuprot toj talijanskoj zamisli, ja sam preduzeo preko svojih ljudi potrebne mere kod turske policije da te nesrećnike što pre uklone odavde, pošto nije turski interes da Turska bude... i utočište subverzivnih elemenata pa ma koji su bili.“

⁶⁵ AJ, 370–9–311, „1. februara ove godine (1923. Š. R.) stigao sam u Carigrad iz Rima sa još 30 Crnogoraca. Ja ovde nisam nikako mislio dolaziti već sam prevaren,

Carigradu branio stav da svima onima koji *nijesu počinili zločine* treba omogućiti povratak u zemlju.⁶⁶ Dok su se u početku Crnogorci nastanjeni u Carigradu, prema obavještajnim podacima, indiferentno odnosili prema crnogorskoj emigraciji, izgleda da se taj stav već 1923. promijenio jer: „Od Crnogoraca koji su u Carigradu, sa njima su i pomažu ih: 1. Risto Gvozdrenović sa sinom i sinovcem, svi iz Gluhog Dola u Crmnici; 2. Lazar Ćeklić; 3. Nikola Petrović iz Građana, ovome je Jovan Plamenac poslao u svoje vreme iz Italije jedan crnogorski orden sa diplomom; 4. Jašo Martinović, iz Bajica; 5. Neki Drecuni koji se nalaze u Carigradu; 6. Dano Isić, iz Bara; 7. Svi muslimani iz Bara i Krajinjani, koji se nalaze u Carigradu, pristalice su njihovi i vode pregovore sa njima, da uzmu pasoše Jovana Plamenca.“ Čak sedam izvještaja u 1923. godini poslatih od strane kraljevskog poslanstva iz Carigrada u Beograd, jasno govori o tome da crnogorski politički emigranti postaju sve veći problem, ne samo za jugoslovenske predstavnike. To je moguće bio i razlog da nadležna ministarstva iz Beograda počnu češće odobravati povratak pojedincima, pozivajući se na mišljenja lokalnih načelnika srezova iz mjesta iz kojih su emigranti vodili porijeklo.⁶⁷ Na taj način broj

jer su mi kazali, i to Jovan Plamenac, da ću da se iskrcam na Krf, pa odatle lađom da mogu za Crnu Goru. Sa mnogom su mislili izaći na Krf još i neki drugi od tih 30 Crnogoraca, ali grčke tamošnje vlasti nisu nam dozvolile da se iskrcamo, i tako smo došli u Carigrad. Jedan italijanski kapetan dao mi je u Rimu 100 lira italijanskih, a u Brindizi 450 lira. Nisam trošio ništa ni za železničku kartu od Rima do Brindizi, ni za lađu do Carigrada. Taj isti kapetan koji nam je dao novac za put, davao je i ranije novac Crnogorcima u Gajeti. Molim Kralj. Konsulat da me uputi u moje rodno mesto, i izjavljujem da od danas postajem veran mojoj državi i da ću mirno živeti i koristiti koliko mi snaga dopušta našoj državi.“

⁶⁶ „Mišljenja sam da bi načelno trebalo odobriti povratak svima onima, koji ne odgovaraju ni za kakve zločine u zemlji, zato: što je većina među njima zavađena, što su dovoljno iskusili da je dopuštena nada da će ti ubuduće biti dobri građani, što je necelishodno ostavljati u inostranstvu ljude, koji će raditi protiv zemlje.“ AJ, 370–9–312.

⁶⁷ AJ, 370–9–317. Ministarstvo spoljnjih poslova — kraljevskom poslanstvu, Beograd, 12. juna 1923 godine: „Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći. Ministarstvo Unutrašnjih Dela potpuno se slaže sa mišljenjem načelnika okruga nikšićskog u pogledu povratka imenovanih u domovinu, kao i sa mišljenjem i predlogom našeg Poslanstva u Carigradu da bi trebalo odobriti povratak svima tamošnjim emigrantima koji ne odgovaraju ni za kakav zločin, kao i onima koji odgovaraju za zločina dela, a voljni su se vratiti u domovinu i odgovarati pred sudom za počinjene zločine.“

emigranata se smanjivao bilo tako što su se neki vraćali u domovinu (njih 4) ili su pak nalazili zaposlenje kod Engleza (njih 6). Smrt kraljice Milene (16. marta 1923, Kap d'Antib), žene kralja Nikole, bio je povod Italijanima da u Carigradu spuste zastavu na pola koplja, nekim Crnogorcima da proglase žalost i napišu nekrologe i oštro kritikuju Beograd, a jugoslovenskim vlastima da izdaju uputstvo svojim predstavnicima „nemojte pokazivati nikakvog aktivnog učešća u žalosti.“⁶⁸

Bivši odmetnici (muslimani) bilo da su se svojevremeno pridružili crnogorskim komitima poput: „*Bivšeg crnogorskog potporučnika Beća U. Dukića iz sela Tuđemila, sreza barskog, koji se još u 1919. godini bio odmetnuo od vlasti te se bio pridružio braći Raspopović, no u polovini 1919. kada su ga naše vlasti tražile pobegao je sa ženom u Carigrad preko Italije*“ ili „*Usa Kolica (biće Usein Lakomica) u Crnoj Gori koji je bio činovnik talijanskog konsulata u Tesariji, koji je „Pobegao iz Crne Gore 1918. godine pošto je bio u službi kod okupatorskih vlasti. Lokalne vlasti u Baru prilično su dobrog mišljenja o njemu. Školovao se nešto malo u inostranstvu. Napustio Crnu Goru sa pasavanom za Arbaniju. Odakle je prešao u Italiju bez ikakvih isprava kao što su u ono vreme činili svi Crnogorci. Iz Italije — Rima gde je dobio crnogorski pasoš Br. 40 prešao je u Tursku.*“ I nad onima koji su radili i živjeli u Carigradu jugoslovenska obavještajna služba vodila je strogi nadzor. Najčuveniji među njima, Husein Bošković⁶⁹ i Jusuf Meho-

⁶⁸ AJ, 370–9–325, Pr. Pov. Br. 1129, Beograd, Carigrad, 19. III-23.

⁶⁹ Husein Bošković (Maoče, Pljevlja, 1890 — Turska, 1968), vođa i najpoznatiji muslimanski komita u svom vremenu. Bio je najpoznatiji komita u pljevaljskom kraju. Poticao je iz bogate muslimanske porodice. Husein Bošković je bio iz sela Maoče blizu Pljevalja. Razlog odlaska u komite našao je u neuspjelom pokušaju ubistva od njegovog bivšeg čifčije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo, otišao je u komitu i formio manju četu kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu, a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftijom i sreskim načelnikom. Inače, Husein Bošković je od 1916. do 1917. godine bio vojnik Austro-Ugarske, što je, svakako, imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili napade, držeći se kodeksa neke „svoje pravde“. Takođe su se bavili pljačkom bogatih, a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za liječenje i izdržavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komitama, u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osuđivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske pokušale da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništvom, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospješili iseljavanje

njič⁷⁰, koji su u ovo vrijeme takođe boravili na ovim prostorima, takođe će biti dovođeni u vezu sa crnogorskom političkom emigracijom, o čemu će biti riječi kasnije.

u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pećanca i njegove četničke jedinice. Nakon što je otišao u Tursku, na Huseina Boškovića je izvršen neuspješan atentat od strane vlade u Beogradu, koja je poslala četiri agenta u Tursku sa tim ciljem. Bošković je komitovao od jeseni 1916. godine i to po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao je dobru jatačku mrežu, i s pravom je slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Već 1920. godine bio je od strane države ucijenjen na 5.000 dinara. U odsustvu je osuđen na smrt. U brojnim sukobima s vojskom i žandarmerijom ranjavan je više puta. Bio je član Komiteta za crnogorsku nezavisnost. Iz Rima 1921. sačuvana je njegova fotografija, kao člana Komiteta za crnogorsku nezavisnost, zajedno sa Petrom Markovim Pekićem, Nikom Matovim Nikovićem, Dušanom Krivokapićem, članovima ovog komiteta. Boravio je u Italiji 1923. godine na liječenju. Duže je boravio u Albaniji, gdje se borio na strani Bajrama Curija, a otuda je otišao u Istanbul, gdje je otvorio kafanu. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj je učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za usluge dobio čifluk u mjestu Vizu kod Krk-Kilise. Umro je u Turskoj. Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, *37 neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima iz Crne Gore i Srbije 1919–1929*, Almanah, 9–10, 11–12, Podgorica, 2000; Hajrudin Čengić, *Borba za opstanak Bošnjaka u Sandžaku, 1919–1926*, Istina o Jusufu Mehonjiću i Huseinu Boškoviću, Sarajevo, 1999.

⁷⁰ Jusuf Mehonjić (1870–1926) — iz Grnčareva (Šahovići) kod Bijelog Polja, jedan je od vođa muslimanskih komita u Sandžaku. U toku balkanskih ratova bio je oficir askera, dok je od jugoslovenskog režima optuživan da je tokom Prvog svjetskog rata pomagao austrougarsku vojsku. Otišao je u komite sa namjerom da osveti sestru, čuvenu ljepoticu, koju su Srbi odveli u nepoznatom pravcu. Predvodio je komitske čete i operisao je čitavim područjem Sandžaka i dijelom Kosova, predstavljajući se kao protivnik vlasti i zaštitnik muslimanskog stanovništva. U njegovoj družini, koja je brojala 50–70 ljudi, bile su dvije žene: Umihana udata Čoković, umrla je 1983. godine u selu Cerovu kod Bijelog Polja, gdje je živjela, i Zejna. Kao godina rođenja Mehonjića navodi se 1870, što je upitno s obzirom na to da je, kao što se iz izvora vidi, 1920. imao 30 godina. Bio je član Kosovskog komiteta. U svakom slučaju, Mehonjić je slovio za hrabrog i odvažnog ratnika, koji dugo nije shvatao da je propala Osmanska imperija. To se može vidjeti i iz stihova njegovih pjesama, koje je zabilježio i objavio poznati češki naučnik Matija Murko, koji je 1924. godine boravio u Sandžaku. Lažno je optuživan za ubistvo Boška Boškovića, kojim je pravdan genocid izvršen nad muslimanima u Šahovićima nov. 1924. Poslije više neuspjelih pokušaja ljeta 1925. godine, konačno ga je likvidirao njegov jatak — na prevaru, ponesen pohlepom za novčanom nagradom raspisanom za njega. Prema jednoj verziji, ubijen je u Albaniji, u blizini Šijaka kod Fiera. Grob mu se nalazi u selu Hamal kod Fiera.

O POKUŠAJIMA USPOSTAVLJANJA SARADNJE SA BUGARSKIM, MAKEDONSKIM I ALBANSKIM ANARHISTIČKIM GRUPAMA

U to vrijeme na ovim prostorima bilo je aktivno više revolucionarnih i anarhističkih grupacija. Njihovi politički ciljevi su bili različiti, ali za crnogorsku političku emigraciju i posljednja šansa da se približe i da uspostave saradnju, prije svega sa antimonarhističkim grupacijama i protivnicima nove jugoslovenske zajednice. Izvori ukazuju da je upravo to za mnoge Crnogorce i bio razlog dolaska u Carigrad, s obzirom na to da je njihova borba nakon otkazivanja italijanske podrške, smrti kralja Nikole, sve češćih razmirica u emigrantskim redovima, izgledala sve više kao uzaludna. Vojni obavještajni izvori iz Sofije ukazuju na činjenicu da su već sredinom 1921. godine crnogorski politički emigranti učestvovali u radu makedonskog komiteta. Tako je prema tim podacima „makedonski komitet u Sofiji držao (je) 17. ili 18. juna tek. godine (1921) jednu sednicu, kojoj su prisustvovali i Crnogorci: oficiri, Ananije Vlahović, Nikica Uskoković, Ilija Kapa i Marko Kapa i narednici Vaso Janković i Đuro Dumović, koji su poznati tom Poslanstvu. Rešavano je o tome i kakvu akciju treba preduzeti protiv naše Kraljevine: usvojiti legalnu borbu-propagandu ili revoluciju.“ Radilo se o ogranku VMRO, organizacije osnovane još 1893. u Solunu, sa ciljem „ujedinjenja Makedonije i Odrinske (Jedrinske) oblasti u samostalnu makedonsku državu, koja bi postala dio balkanske federacije.“ Organizacija je imala predstavništva u „Atini, Sofiji i Istanbulu i izdavala je listove *Na oružje*, *Buntovnik*, *Sloboda ili smrt*.“⁷¹ Organizacija se vremenom mijenjala

⁷¹ U Hrvatskoj enciklopediji organizacije opisana je na sljedeći način: „VMRO (akronim od Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija: Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija), tajna organizacija makedonskoga nacionalno-oslobodilačkog pokreta potkraj XIX. i na početku XX. st. Osnovana je u Solunu 1893. kao Bugarsko-makedonsko-odriński revolucionarni komitet, a od 1896. djelovala je pod nazivom Tajna makedonsko-odrińska revolucionarna organizacija (TMORO). Osnivači su bili D. Gruev, Hristo Tatarčev i Petar Pop Arsov. Prema prvom ustavu, čiji su tvorci bili G. Delčev, Đ. Petrov i P. Tošev, cilj organizacije bilo je ujedinjenje Makedonije i Odrinske (Jedrinske) oblasti u samostalnu makedonsku državu, koja bi postala dio balkanske federacije. Na ideje su također bitno utjecali makedonski socijalisti (N. Karev); organizacija se zauzimala i za agrarnu reformu i demokratske slobode, čime je privukla mnogobrojne pristaše svih društvenih slojeva. Bila je podijeljena na 7 okruga, koji su se dijelili na srezove, oni pak na općine, a sve ih je vodio Centralni komitet (3 do 6 članova) sa sjedištem u Solunu. Uspostavljena je zakonodavna, izvršna i sudska vlast, obavještajna i kurirska služba te oružane čete na terenu. Osnovana

ideološki i politički, tako da je 1896. godine osnovan probugarski ogranak u Sofiji sa ciljem ujedinjenja Bugarske i Makedonije. To što je nakon sastanka u Sofiji crnogorske predstavnike primio G. Đ. Radev, sekretar Ministarstva inostranih djela Bugarske, da bi odatle otišli u Carigrad, pa potom brodom za Skadar, odakle je trebalo da organizuju komitske upade u Crnu Goru, predstavljalo je prvi pokušaj koordinacije aktivnosti među ovim grupacijama.⁷² Ako je vjerovati Ananiju Vlahoviću i njegovom dopisu poslaniku, po dolasku u Carigrad, u kojem tvrdi da je: „Doputovao sam ovde iz Bugarske iz Sofije, gde sam se bavio 11 dana, u Sofiju sam došao iz Italije iz Sulmone... Sa mnom je bilo još pet crnogorskih oficira koji su ostali u Sofiji. Iz Bugarske smo trebali zajedno sa bugarskim komitama da idemo u Srbiju“, onda bi se mogao izvesti zaključak da je ta saradnja poprimala konkretne forme u planiranju zajedničkih akcija. Iza Vlahovića iz Sofije u Carigrad su došli Nikola Uskoković, Marko Kapa, Ilija Kapa, dok je nekoliko dugih ostalo u Sofiji. Sa čijim instrukcijama je Vlahović dolazio u Sofiju, tek treba istražiti,⁷³ mada je on kasnije tvrdio da ga je poslao Jovan S. Plamenac,

su i predstavništva u Ateni, Sofiji i Istanbulu te su pokrenuti listovi Na oružje, Buntovnik, Sloboda ili smrt. Usporedno sa stvaranjem organizacije jačao je politički pritisak Srbije i Grčke, a probugarski elementi u makedonskom oslobodilačkom pokretu osnovali su 1896. u Sofiji Vrhovni makedonski komitet (tzv. vrhovisti), s ciljem da se Makedonija pripoji Bugarskoj. Pogrešno procijenivši međunarodnu situaciju, CK je 1903. donio odluku o podizanju → Ilindenskoga ustanka. Neuspjeh ustanka doveo je do raskola organizacije na dvije političke struje. Dok se desno krilo pridružilo vrhovistima, vjerujući da je oslobođenje Makedonije od osmanske vlasti nemoguće bez bugarske pomoći, lijevo krilo (tzv. Serska grupa revolucionara), koje je prevladalo na Rilskom kongresu 1905., nastavilo je djelovati u izvornom duhu. Na kongresu je bio promijenjen i naziv u Vnatrešna makedonsko-odrinska revolucionarna organizacija, a 1908. organizacija je prekinula s ilegalnim radom. Nakon mladoturske revolucije (1908) ljevica je, na čelu s Janom Sandanskim, osnovala Federativnu narodnu partiju, koja se zauzimala za pretvaranje Osmanskoga Carstva u Istočnu federaciju, dok je desno krilo pristupilo Savezu bugarskih konstitucionalnih klubova. God. 1925., uz pomoć Kominterne, bila je osnovana Vnatrešna makedonska revolucionarna organizacija (Obedinena), koja je nastavila politiku lijevoga krila. Desno krilo djelovalo je u Pirinskoj Makedoniji do zabrane 1934., nakon atentata na kralja Aleksandra I. Karađorđevića, što su ga članovi VMRO-a izveli s pripadnicima ustaškoga pokreta.“

⁷² AJ, 370–9–255, Pov. br. 9705, Ministarstvo spoljnjih poslova — Kraljevskom poslanstvu Carigrad, Beograd, 2. septembra 1921.

⁷³ AJ, 370–9–260: „crnogorski major Ananije Vlahović je izjavio da dolazi iz Sofije gde je bio poslat radi sporazuma sa bugarskim vlastima odnosno akcije protivu naše države“.

ali prema obavještajnim podacima jugoslovenskih službi navedene grupacije vršile su pripreme za odlazak „svih za Arbaniju za organizovati četu u vezi sa Arnautima i Bugarima.“⁷⁴ S tim u vezi, treba imati na umu da su u to vrijeme iz Turske u Albaniju dolazili i turski oficiri albanskog porijekla, koji nijesu znali jezik jer su bili rođeni u Turskoj. Izgleda da se radilo o pristalicama Bajrama Curija.⁷⁵ Spomenuli smo da je povezivanje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom išlo prema zamislima Jovana S. Plamenca, predsjednika crnogorske vlade u egzilu, te se može sa dosta osnova povjerovati obavještajnim podacima, koji govore „Pre dva i po meseca Jovan Plamenac bio je uputio u Bugarsku komandira Đura Ivovića iz Crmnice, Danila Đurovića iz Nikšića i još jednog trećeg u nameri da tamo stvore mogućnost za upade u našu zemlju. Nisu imali uspeha i vratili su se natrag, ne učinivši ništa.“ Prema podacima koje je poslanstvu dostavljao Vidak Nikčević, komita iz Nikšića, tridesetak Crnogoraca koji su se nalazili u Carigradu a koji su došli iz Italije, već su bili ostvarili kontakte sa bugarskim i albanskim komitima i sa njima su planirani zajednički *upadi na našu teritoriju*⁷⁶. Prateći budno djelatnost crnogorskih političkih emigranata, nadležne službe u zemlji su istragu širile i na ljude u Crnoj Gori, koji su imali veze ili srodnike u Carigradu, pa se tako dolazilo do saznanja preko raznih povjerenika i o tome se odmah izvještavalo poslanstvo u Carigradu: „Jedan poverenik pokazao mi je originalno pismo bivšeg poručnika crnogorske vojske Bećira Boškovića iz sela Tuđemila, koje je pismo datirano 17. aprila t. g. iz Carigrada. Pismo glasi: „Ovde se nalazi major Marko Vučeraković i Major Pero Vuković sa još 30

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid., Poslanik iz Carigrada je javljao da je iz turskih izvora doznao da je otišlo: „15 turaka oficira u Albaniju. Četvorica od njih oficira bili su viši oficiri a ostali niži i to raznih činova. Redom su bili svi iz naših krajeva, ali nisu znali arnautski, jer su od detinjstva stalno boravili u Turskoj. Svih je bio poveo turski pukovnik Serrasradin bej, takođe arnautskog porekla, koji je u to vreme bio postavljen za albanskog ministra vojnog, koji je docnije napustio taj položaj i vratio se natrag u Anadoliju, gde se i sad nalazi i bavi se trgovinom, a oni drugi oficiri ostali su u Albaniji gde su i dan danji. Isto tako su ovamo dolazili i bivši albanski narodni poslanici Avnija iz Gnjlana i Zija Bej iz Debra i tražili su da ih primi Porta, ali kako ih je ova odbila, oni su se vratili natrag i sad se nalaze ili u Tirani ili u Malesiji. Smatraju se kao pristalice Bajram Cura.“

⁷⁶ AJ, 370–9–313, Legation du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes a Constantinople — Ministarstvu spoljnjih poslova, 21-IV-1923.

odmetnika većinom crnogorskih oficira. Oni su stupili u vezu sa Makedonskim Komitetom i misle da vrše akciju u Južnoj Srbiji.⁷⁷ Marko Vučeraković je bio jedna od najistaknutijih ličnosti crnogorske političke emigracije i u konkretnom kontekstu možemo samo da žalimo što se njegov sačuvani i objavljeni dnevnik (memoari) završava pričom o upadu komita u Crnu Goru, prije odlaska u Carigrad. Moguće je da će se jednog dana pronaći nastavak ovoga dnevnika (memoara), za koji znamo da je pisan i vjerovatno je da su u njemu detaljnije opisani i događaji vezani za Carigrad.⁷⁸ No, bez obzira na to sasvim je sigurno da je stalno pristizanje crnogorskih emigranata u Carigrad, vlasti u Beogradu lišilo potrebe da i dalje drže krut stav oko njihovog povratka u zemlju. Zato je Pavlu Kovačeviću i Vidaku Nikčeviću brzo odobren povratak.⁷⁹ No, sudbina onih koji su ostali bila je više nego zanimljiva. Izvjesni Marko P. Pavlović jula 1923. obavještavao je poslanstvo u Carigradu da se od 28 crnogorskih emigranata njih četvoro vratilo u zemlju, šestorica su se zaposlila (kod Engleza), dok su njih „Dvanajestorica (su) prešli na bugarsko zemljište 22. pr. Meseca (jun 1923. Š. R.) istim bugarskim parobrodom „Tzar Ferdinand“, koji je išao za Varnu“.⁸⁰ Informaciju kao tačnu potvrdile su i jugoslovenske obavještajne službe i njihovi izvori.⁸¹ Premješajući se iz Carigrada u Bugarsku, crnogorski politički

⁷⁷ AJ, 370–9–316, Ministarstvo spoljnjih poslova — kraljevskom poslanstvu, Beograd, 29. maja 1923. godine.

⁷⁸ Vidi više: Jasmina Rastoder, Šerbo Rastoder, *Memoarsko dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje, 2014.

⁷⁹ AJ, 370–9–317, „Nikčeviću i Kovačeviću trebalo bi odobriti povratak u domovinu, jer ne odgovaraju ni za kakvo krivično delo osim zato što su se odmetli, preko čega bi trebalo preći.“

⁸⁰ AJ, 370–9–319, Marko P. Pavlović — Poslanstvu KSHS, Carigrad, 10. jula 1923. Pavlović takođe dojavljuje da: „Na port od Galate nijesu se mogli ukrcati pošto njihova lista koja se ovdje od komiteta Makedonstvujušćih, možda i zvanične vlade nije izdala bila vizirana od Među-Savezničke Kontrole, zbog toga su morali ići Boforskom linijom — do Kovaka i tamo se iskrcati i produžiti dalje put preporučenim vođom koji će ih do naše teritorije voditi i pridružiti se tamošnjim hajducima i zlikovcima kako biše veći nered stvorili, zločine i hajdukovanja na našu vjernu braću koja su vazda za sveto UJEDINJENJE bili.“

⁸¹ AJ, 370–9–320, Ministarstvo spoljnjih poslova, poslanstvu KSHS, Beograd, preko datuma 29. nov. 1923, rukom napisano 30. VI 1923, „S pozivom na akt kralj. Delegacije Pov. Br. 471 od 14. jula t. god, odnosno dvanaestorici Crnogoraca otišlih u Bugarsku radi stupanja u bugarske komite, Ministarstvu je čast izvestiti kralj. Delegaciju radi znanja da je gornji izveštaj proveren od strane naših nadležnih organa i da

emigranti su u Sofiji, preko tamošnjih diplomatskih predstavništava, pokušavali da izdejtstvuju vize i pasoše koji bi im omogućili dalje kretanje. Grupa emigranata je s mađarskim pasošima dobijenim u Sofiji, pokušavala da dobije vize u grčkom poslanstvu u Carigradu, kako bi se preko Grčke prebacila u Albaniju. O tome su Grci odmah izvijestili jugoslovenske službe, ali su nekima od odmetnika i izdali grčke vize.⁸² Poslanstvo je na to reagovalo: „Po svemu izgleda da su ova lica, snabdevena mađarskim pasošima, crnogorski emigranti, koji stoje u vezi sa makedonskim komitetom i drugim organizacijama u Beču⁸³ i Pešti koje rade protivu naše zemlje. Da bi ih mogli uputiti u Albaniju radi akcija otuda protiv naše zemlje, dati su im mađarski pasoši i materijalna sredstva. Interesantno je napomenuti da su ova lica koja izgledaju vrlo prosto odevena, kao tobožnji radnici, platili u Sofiji samo za vize oko 900 lira svaki.“⁸⁴ Grčke vize su odranije imali: Svetozar Bogdanović, Bogdan Simonović i Petar Šekarić, dok njih nekoliko nije dobilo.⁸⁵ S obzirom na to da ih je na spisku bilo 13, to je za obavještajne službe ključno pitanje bilo — da li se radi o istim licima koja su sredinom 1923. otišla za Bugarsku ili o nekim novim licima? Tragajući za odgovorom na to pitanje, službe kraljevskog poslanstva u Carigradu jedino su mogle doći do sljedećih informacija: „Još prošle godine u Carigrad došli su 31 Crnogoraca, o čemu je Kralj. Delegacija izvestila Ministarstvo svojim aktom Pov. N0 64 od 7. februara prošle godine. **Od ovih se nalaze još ovde 16 lica, 13 od njih otputovalo je za Bugarsku, a dva za Ameriku.** Pošto se broj onih lica, koja su otputovala za Bugarsku, poklapa sa brojem koji spominje Kralj. Poslanstvo u svom gore navedenom aktu, to nije isključeno da su u pitanju ista lica. Moguće je takođe da lica

je njegova tačnost utvrđena. Osim toga utvrđeno je da su posle ove prve partije stigle u Bugarsku još dve partije biv. crnogorskih oficira od sedam i pet ljudi u istom cilju.“

⁸² AJ, 370–9–332, Poslanstvo u Sofiji — ministarstvu spoljnjih poslova, Pov. Br. 1230, 31. XII 1923. „Pre nekoliko dana obratilo se ovdašnjem Grčkom poslanstvu nekoliko ljudi sa pasošima izdatim od strane Mađarskog Poslanstva u Sofiji, sa molbom da im se da tranzit viza za odlazak u Albaniju preko Grčke. Kako su se ti ljudi učinili sumljivi Grčkom Poslanstvu, jer osim srpskog jezika drugog jezika nisu znali, a imena su imali srpska to je o svemu bilo izvešteno ovo Poslanstvo“.

⁸³ Vidi više o djelatnosti crnogorske političke emigracije u Beču: Novak Adžić, *Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine*, Matica, br. 62, ljeto 2015, 163–174.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Prema tom izvještaju njih petoro nije dobilo vizu. Vidi: AJ, 370–9–332, Kralj. Poslanstvo u Sofiji, Pov. Br. 1230, 31. XII 1923. — Ministarstvu spoljnjih poslova.

koja su otišla u Bugarsku nisu doputovala sa svojim pravim imenom, već da su imena promenila. Njihov šef, Đuro Ivović, nalazi se, prema dobivenim podacima, u Bugarskoj i o njemu se kaže da je sakupio tri milijona leva za komitsku akciju. Iz istog izvora Kralj. Delegacija doznala je, da su između ostalih otišli za Bugarsku neki Vučeraković i Pera Bošković. Većina tih Crnogoraca bili su, barem u vremenu dok su bili u Carigradu, pod italijanskom zaštitom. Ona dvojica koji su otišli za Ameriku, bili su snabdeveni ruskim putnim ispravama, koje im je pribavio neki Sekulić.⁸⁶ Situaciju je činilo još komplikovanijom saznanje da je poznati komita, i odranije poznat po saradnji sa crnogorskom političkom emigracijom, Husein Bošković⁸⁷ imao namjeru da se vrati u

⁸⁶ AJ, 370–9–334, Kralj. Poslanstvo u Carigradu — Kraljevskom poslanstvu u Sofiji, Carigrad 1. II. 1924, Pov. N0 36.

⁸⁷ Husein Bošković (Maoče, Pljevlja, 1890 — Turska, 1968), vođa i najpoznatiji muslimanski komita u svom vremenu. Najpoznatiji je komita u pljevaljskom kraju. Poticao je iz bogate muslimanske porodice. Husein Bošković je bio iz sela Maoče, blizu Pljevalja. Razlog odlaska u komite našao je u neuspjelom pokušaju ubistva od njegovog bivšeg čifčije. Pošto je uspio da izbjegne ubistvo, otišao je u komitu i oformio manju četu kojom je komandovao. Ova četa je imala dobro organizovanu jatačku mrežu, a imala je i neke veze sa pljevaljskim muftijom i sreskim načelnikom. Inače, Husein Bošković je od 1916. do 1917. godine bio vojnik Austro-Ugarske, što je, svakako, imalo značaja za uspjeh njegove komitske grupe. Komite su na prostoru u kome su se kretali vršili napade, držeći se kodeksa neke „svoje pravde“. Takođe su se bavili pljačkom bogatih, a zlato i druge dragocjenosti skupljene na taj način koristili su za liječenje i izdržavanje porodica poginulih komita. Vlastima je komita bila trn u oku i svim sredstvima su se služili da je unište. Dnevna štampa je redovno pisala tekstove o komitama, u kojima ih je nazivala odmetnicima i najsurovije osuđivala. Radi likvidacije komite vlasti su uz pomoć žandarmerije i vojske, pokušale da riješe problem, ali na taj način vlasti su vršile teror nad muslimanskim stanovništvom, proglašavajući ih za jatake i odmetnike. Tako su oni pospjeli iseljavanje u Tursku i Bosnu. Da bi suzbio komitu, kralj je lično 1919. godine na područje Sandžaka i istočne Bosne poslao Kostu Pećanca i njegove četničke jedinice. Država je imala velikih problema zbog širenja komite u pljevaljskom kraju, o čemu govore i izvještaji okružnog načelstva u Pljevljima Ministarstvu unutrašnjih djela, u kojima se vidi da komita narušava javnu bezbjednost i da država nije spremna da garantuje bezbjednost na čitavoj svojoj teritoriji. Jedan od načina borbe protiv komite bilo je i raspisivanje ucjena. Za Huseina Boškovića 16. jula 1920. godine ona je iznosila 1.000 dinara, a 18. avgusta 1920. godine već čitavih 5.000 dinara. Za vrijeme velikih vojnih akcija komita se skrivala ili bi prebjegla u Albaniju, tako da imamo podatke da su 1922. godine Husein Bošković i njegova četa bili u Albaniji, odnosno u Turskoj. Pritisak na komitu bio je sve veći, pa je moralo doći do njihovog sklanjanja. Husein Bošković i većina komite morali su otići u Tursku. Zanimljivo je reći da prilikom puta za Tursku niko nije dirao komitu iako se za to znalo, što se može

zemlju.⁸⁸ Bio je član Komiteta za crnogorsku nezavisnost. Iz Rima 1921. sačuvana je njegova fotografija, kao člana Komiteta za crnogorsku nezavisnost, zajedno sa Petrom Markovim Pekićem, Nikom Matovim Nikovićem, Dušanom Krivokapićem, članovima ovog komiteta. Boravio je u Italiji 1923. godine na liječenju. Duže je boravio u Albaniji, gdje se borio na strani Bajrama Curiija, a otuda je otišao u Istanbul, gdje je otvorio kafanu. S obzirom na to da se radilo o čovjeku za kojeg su obavještajne službe raspolagale podacima da planira atentat na Nikolu Pašića, predsjednika jugoslovenske vlade i predsjednika albanske vlade,⁸⁹ to je

objasniti željom vlade da se po svaku cijenu riješi komite. Pošto je otišao u Tursku, na Huseina Boškovića je izvršen atentat od strane vlade u Beogradu, koja je poslala četiri agenta u Tursku sa tim ciljem. Bošković je komitovao od jeseni 1916. godine i to po Sandžaku sa svojom četom. Po ujedinjenju 1918. ponovo se odmetnuo. Imao je dobru jatačku mrežu, i s pravom je slovio za najopasnijeg muslimanskog komitu i zaštitnika muslimanskog življa. Već 1920. godine bio je od strane države ucijenjen na 5.000 dinara. Pošto mu je porodica bila internirana, poslije upozorenja i zahtjeva da ih puste, napao je na poštu i putnike 12. 1921. godine na planini Kovaču, a na putu Pljevlja–Čajniče. Tom prilikom poginulo je deset ljudi i trojica su ranjeni. Prije napada u aprilu mjesecu Bošković je uputio načelniku i predsjedniku opštine ilino-brdske i kmetovima prijeteća pisma, u kojima je prijetio da će ubijati, presjeći „džadu“, paliti kuće, zato što mu je porodica internirana. Načelstvo je tada bilo interniralo samo njegovu ženu, a po izvršenom napadu na Kovaču pristupilo je širem interniranju njegove familije. Noću između 16. i 17. avgusta 1921. Husein Bošković je sa družinom došao u selo Obarde, srez pljevaljski, i napao na kuće Save Zindovića. Bio je pod stalnom prismotrom jugoslovenske obavještajne službe zbog njegovih raširenih veza sa crnogorskom emigracijom, ali i drugim emigracijama. U jednom momentu obavještajni izvori su kalkulisali sa podatkom o njegovoj namjeri da ubije predsjednika jugoslovenske vlade Nikolu Pašića i predsjednika albanske vlade. U odsustvu je osuđen na smrt. Na prijetnju da će se vratiti ukoliko mu ne pošalju porodicu, jugoslovenske vlasti su mu 1928. ispunile zahtjev. U Turskoj je učestvovao u ugušivanju pobune trakijskih Grka i za zasluge dobio čifluk u mjestu Vizu, kod Krk-Kilise. Umro je u Turskoj, u Adani.

⁸⁸ AJ, 370–9–340, Kraljevsko poslanstvo — ministarstvu spoljnjih poslova, Carigrad, 13. maja 1924. Strogo Pov. Br. 349.

⁸⁹ Tako u jednom izvještaju jugoslovenskog obavještajca stoji: *Dana 27. VIII. t. g. (1921). bio sam na polasku Bari — Italija. Jutro istoga dana kada je došao parabrod „Levrijanac“ iz Dalmacije pošao sam iz njega da obavestim kad polazi. Sa parabrodom je bilo 3 crnogorca iz krajeva granice predratne Crne Gore i Kraljevine Srbije, sa njima je takođe bio jedan albanez, sva četvorica izgledali su radnici, ovi su me tun upitali na našem jeziku, znadem li gde se kupe trgovci albanski, ja sam im odgovorio da ne znam ali da ću se propitati. Ja sam pošao na brzojavni ured te se informisao, informacije sam dobio od jednog činovnika koji mi je rekao da se kupe u hotel „Internationale“, ja sam ih onda otrpatrio do hotela. Pošto tun nije bio činovnik albanez koga su oni tražili*

pozornost na njegovo kretanje bila stalna. Tek će neka buduća istraživanja možda ukazati na neke njegove oblike saradnje sa crnogorskom političkom emigracijom, ali nas zasada zanimaju nivo i oblici saradnje crnogorske političke emigracije sa makedonskim komitetom. U tom smislu izgleda da do septembra 1924. godine nije bilo nekih konkretnih dogovora, ako je vjerovati obavještajnim izvorima koji navode: „Prema

poveo nas je jedan drugi albanez u neku drugu kafanu „Korzo Viterno Emanuile“ gde smo našli albaneza koga su tražili. Ja sam snjima seo za isti stol i stali smo piti, za vrijeme dok smo mi sjedjeli došla su i druga dvojica među kojima je bio jedan od tih kako sam poslije saznao brat Huseina Boškovića što je ucijenjen od naše vlade, čim je Bošković došao k nama za sto ostao je iznenađen, pošto je našao među nama jednoga crnogorca, njemu poznata. Tun smo se razgovarali o prilikama u Jugoslaviji, gdesu nam crnogorci i Albanez nam je opširno pripovedao, malo kasnije svi odaliječili osim mene Boškovića, njegova druga i nepoznatoga mu crnogorca. Kad smo ostali sami Bošković je nas poveo u unutrašnjost kafane gde smo se sami našli. Bošković je na to tražio od nas neke informacije a kad smo mu dali znati da mislimo kao i on pitao je crnogorca šta misli vlast o njemu i njegovoj družini. Crnogorac mu je odgovorio da ga uvijek potražuju i da je ucijenjen sa 500000 dinara. Crnogorac je tom prilikom govorio Boškoviću da se ne vrati u Jugoslaviju, jer može da slabo prođe. Bošković je na to odgovorio, ja sam prepun krvi, poču i osvetiću se, kad se je uvjerio Bošković da je u nama siguran, poverio nam je da je četiri puta bio ranjen od naših organa zadnju ranu da je dobio u vratu koja je bila pogibeljna. Kad nam je pokazao ranu vidio sam na zatiljku da još nije potpuno zarasla, dalje je izjavio da ga je rana prisilila da dođe na liječenje u Italiju. U daljem pričanju govorio nam je o njegovim zlodjelima koja je počinio na našoj teritoriji. Poslije toga poljubio se je sa svojim drugom te nam je povjerio zavjeru. On se je tom prilikom zakleo sa svojim drugom međusobno, tu su skovane dvije zavjere, — prva da će Bošković ubiti predsjednika Albanske vlade, a druga da će ubiti predsjednika naše vlade g. Pašića. Bošković je rekao da će on sa svojim drugom koncem ovoga meseca izvršiti gornje zavjere. Iza ovih ubistava da će se postaviti i sve državne činovnike koje bude hvatao da će ih ubiti. Dalje je nam izjavio da će otputovati preko albanske, pošto drugim putem ne može da ide. Dan putovanja je uglavljen od 20–30 ov. mj. Ja sam ih upitao odakle im sredstva i dali im daje što italijanska vlada, Bošković mi na to nije hteo odgovoriti, već mi je rekao da novaca ima dosta, i da po Italiji može putovati gde ga je volja, Bošković mi je rekao da sa snjim ima još nekoliko svojih drugova u Bari, a drugi deo družine da je pohvatan u Jugoslaviju. Iza ovoga smo se rastali jer je crnogorac otputovao za Francusku. Ja sam odmah pošao i stvar prijavio našem Konzulu u Bari. Konzul mi je rekao da odmah stvar prijavim policiji čim stignem u Jugoslaviju. Vidi: Izvještaj o kretanju brata Huseina Boškovića po Italiji i njegovoj navodnoj namjeri da ubije predsjednika albanske vlade i predsjednika jugoslovenske vlade Nikolu Pašića. Vidi više: Šerbo Rastoder, Trideset sedam neobjavljenih dokumenata o muslimanskim odmetnicima u Srbiji i Crnoj Gori 1919–1929, Almanah 9–10, 2000 (I dio); Almanah 11–12, 2000 (II dio); Šerbo Rastoder, Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925), Matica, 17, proljeće 2004, 151–174.

jednom pouzdanom izveštaju u prvoj polovini meseca septembra t. g. došao je u Plovdiv neki Dr. Jovičević sa još sedam predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada u cilju definitivnog zaključenja sporazuma sa Makedonstvujušćim za zajedničku akciju. Došavši u Plovdiv, stupili su u vezu sa nekim Mihajlovim, predsednikom kavadarskog makedonskog bratstva koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Ango Popovim.“ Ako se radilo o Ivanu Vanču Mihajlovom (1896–1990), vođi VMRO u ovom periodu u makedonskoj oblasti, koji se zalagao za pripajanje Makedonije Bugarskoj, organizaciji čiji je član direktni učesnik u atentatu na kralja Aleksandra 1934, to bi onda značilo da su crnogorski emigranti ostvarili kontakte sa vođama ove organizacije. Uz činjenicu da je ova organizacija u rejonu Vardarske Makedonije u ovo vrijeme na terenu imala 53 čete, od kojih je njih 36 bilo iz Bugarske, 12 lokalnih i 5 iz Albanije, i da je u pitanju organizacija koja je raspolagala sa 3.425 komita, koje je predvodilo 79 vojvoda, koja je vodila 119 bitaka i izvela 73 teroristička akta na predstavnike jugoslovenskih vlasti⁹⁰, onda je sve rečeno. O susretu dr Jovičevića sa pomenutim predstavnicima VMRO, obavještajni izvori navode: „Pošto se Jovičević legitimisao pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranijem radu sa kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovičević je naveo: Da se već godinu dana nalazi sa svojim ljudima u bednom stanju jer im je turska vlada odobrila boravak i organizovanje u Caribrodu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a crnogorski bogataši kojih ima dosta u Caribrodu i koji su se skupili u jugoslovenski crnogorski klub neće ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofili, naveo je Jovičević. Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, zatim uspeo da prikupi svoje ljude da ih malo nahrani i odene, i sada je spreman za sporazuman rad ako mu se da pomoć u novcu i oružju. Naveo je da ima prikupljeno do 400 ljudi koji su svi sada zaposleni na radu puta Jedrene–Lozengrad sa glavnim sedištem u Čorlu. Ango Popov je rekao Jovičeviću da može više nego sigurno da računa na pomoć i da će njegovu ponudu centralni komitet oberučke prihvatiti. Sutra dan 13 ili

⁹⁰ Vidi: Петър Петров, „Македония. История и политическа съдба“, том II, Издателство „Знание“, София, 1998, 140–141; Vladan Jovanović, *Gubici jugoslovenske žandarmerije u sukobima sa kačacima i komitama 1918–1934*, arhivirano u Wayback Machine, februar 2, 2014 (engl.).

14 septembra otpravljeni su svi uz besplatnu vožnju železnicom za Sofiju⁹¹ Crnogorske političke emigrante je sa makedonskim komitetom povezoao izvjesni Ejub Filipović.⁹² Jovičević je žestoko reagovao kada se u beogradskoj „Politici“ pojavio članak da je prisustvovao skupu u Plovdivu. Protestovao je kod poslanika u Carigradu i tražio da mu se izda uvjerenje da nije bio izvan Carigrada u tom vremenu, što je ovaj odbio.⁹³ Međutim, sumnje u tako nešto nestale su onda kada je vojna obavještajna služba potvrdila da je održan skup u Plovdivu; ona je, prema obavještajnim izvorima glavnog đeneralštaba, o tome obavijestila Ministarstvo unutrašnjih djela: „U prvoj polovini septembra o. g. došao je u Plovdiv neki D-r Jovičević sa još 7 predstavnika crnogorskog separatističkog komiteta. Došli su iz Carigrada a u cilju zaključenja definitivnog sporazuma sa makedonstvujušćim za zajedničku akciju. Došavši u Plovdiv stupili su u vezu sa nekim Mihajlovim, predsednikom Kavaderskog makedonskog bratstva, koji ih je odmah vezao sa punktovnim načelnikom Anđo Popovim. Pošto se je Jovanović (treba Jovičević, nap. Š. R.) legitimisao pokazavši neki pisani dokument o njegovom ranijem radu sa kosovskim komitetom, pristupljeno je srdačnom razgovoru koji je obavljen u kafani Carigradu. U toku razgovora Jovanović je (treba Jovičević, nap. Š. R.) naveo: 1/ da se već godinu dana sa ljudima nalazi u veoma bednom stanju, jer mu je tuska vlada odobrila boravak i organizovanje u Carigradu, ali mu nikakvu pomoć nije dala, a Crnogorci bogataši, kojih ima dosta u Carigradu, a koji su se skupili u Jugoslovensko-crnogorski klub, ne

⁹¹ AJ, 370–93–46, Ministarstvo inostranih dela — Kraljevskom poslanstvu, Beograd, 26. oktobra 1924. godine, Prema podacima koje mi je dostavio Nazif Veledar, autor Leksikona Bošnjaka: „U Tursku se bio iselio Ale Filipović iz Ključa 1918. godine. Dobio je prezime Gecman ili Aligecman. Živio je u Eskisehiru i Bursi.“ Zbog toga je moguće pretpostaviti da se radi o nekome ko je blizak ovoj porodici.

⁹² O Filipoviću se znalo tek toliko da: „On je sve do sada bio savršeno nepoznat ovoj Delegaciji a kaže, da je nedavno došao ovde radi prodaje nekog svog čiflika kojeg ima u Brusi i da će ovde ostati sve dok tu prodaju ne izvrši. Naveo je da je politički obeležen kao radikal i da je prilikom izbora u jednoj prilici bio čuvar radikalne kutije, a u drugoj predsednik biračkog odbora.“, Vidi više: AJ, 370–9–338.

⁹³ AJ, 370–9–347, Kraljevsko poslanstvo — ministarstvu spoljnjih poslova, Pov. Br. 710, 1. novembra 1924. Zanimljivo je da je i sam poslanik sumnjao u mogućnost da je Jovičević bio u Plovdivu: „...Kralj. Delegaciji čast je izvestiti da je ona mišljenja da nije tačna vest, prema kojoj je D-r Jovičević učestvovao na sastanku u Plovdivu, a o kome je reč u navedenom aktu Ministarstva. Prema podacima kojima raspolaze Kralj. Delegacija D-r Jovičević nalazi se u velikoj bedi, pa je stoga neverovatno da bi imao sredstava za putovanje.“

će ni da čuju da kakvu akciju pomažu. Svi su postali grozni srbofilo. 2/ Tek pre dva meseca dobio je neku pomoć iz Amerike, sa tim prikupio svoje ljude, malo ih nahranio i odeo i sada je spreman za sporazuman rad, ako mu se da pomoć u novcu i oružju; 3/ Da ima prikupljeno oko 400, ljudi koji su sada svi zaposleni na radu puta Jedrene–Lozengrad sa glavnim sedištem u Zorli. Ango Popov je rekao Jovičeviću da može više nego sigurno da računa na pomoć i da će njegovu ponudu Centralni Komitet oberučke prihvatiti. Sutradan otpravljeni su ovi uz besplatnu vožnju Centralnom Komitetu. Lični opis Jovičevića je rast srednji, mala kestenjasta kovrčasta brada, nosi plave naočari sa zlatnim lančićem, odelo civilno sa šeširom. Od ostalih četvorica su u narodnoj nošnji, bivši crnogorski oficiri raznog čina, trojica u civilu sa crnogorskim kapama od kojih jedan je advokat. U vezu sa Komitetom ih je doveo Eub Filipović. Izveštaju se može pokloniti puna vera.⁹⁴ Međutim, da nije baš tako bilo, saznalo se iz vojnoobavještajnih izvora; oni su korigovali prethodna saznanja — Jovičević je bio u Plovdivu u avgustu, a ne i u septembru: „Jovičević je bio u Plovdivu još meseca avgusta t. g. onda kada se znalo da je cela organizacija Makedonstvujušćih preko Todora Aleksandrova ušla u sastav Balkanske Federacije. Nije isključeno da su posle ubijstva Todora Aleksandrova prekinuti svaki pregovori sa Jovičevićem kao što je to slučaj sa Eub Filipovićem, pošto su oni hteli da rade na bazi Balkanske Federacije, protivu koje je današnja organizacija Makedonstvujušćih.“⁹⁵ Kasnije će se potvrditi da je navedeni izvještaj bio bliži istini, jer će crnogorska politička emigracija promijeniti orijentir svog djelovanja.

O POKUŠAJIMA POKRETANJA LISTA „JEDINSTVO“, GLASILA BALKANSKE FEDERACIJE

Politička misao crnogorske emigracije nije podrobnije izučavana⁹⁶. Kvalifikacije od „separatista“ i „pobornika“ kralja Nikole, „pristalica ravnopravnog i uslovnog ujedinjenja“ do „federalista“, samo su

⁹⁴ AJ, 370–9–848, Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — Poslanstvu u Carigradu, Beograd, 11. novembar 1924. god.

⁹⁵ AJ, 370–9–250, Ministarstvo Inostranih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca –Poslanstvu u Carigradu, Beograd, 23. decembra 1924. godine.

⁹⁶ U tom smislu rad Novaka Adžića *Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine* (Matica, br. 62, ljeto 2015, 163–174) predstavlja pregled događaja, ali nema produbljeniju analizu političkih ideja.

uopštene kvalifikacije izvedene na osnovu pojava oblika njihovog djelovanja. Pitanje je i — da li se radilo o ideološki homogenoj cjelini, koja je imala konsenzus o bilo kom pitanju ili jednostavno o grupacijama koje su tragale za realnim oblicima djelovanja uslovljenim opštim političkim idejama u okruženju. U tom smislu, posebno nam se čini zanimljivim pokušaj vezivanja za ideju Balkanske federacije, koja nije bila nova unutar južnoslovenske ideje.⁹⁷ U svakom slučaju, u navedenom kontekstu više nego zanimljiva jeste informacija koja je iz obavještajnih izvora došla do zvaničnih predstavnika vlasti: „..... Ejub. Filipović bosanac saopšti mi da će 4. maja ovde izaći prvi broj lista **Jedinstvo** na bugarskom, turskom i našem jeziku. List će zastupati balkansku republikansku federaciju. Pokretači su Bugari, koji nisu bez veze sa nezadovoljnicima u zemlji, nezadovoljni Crnogorci, Bosanci i Hrvati. Glavni urednici su Janko Paev i dr Jovićević. List će pomagati mnogi članovi ovdašnje naše kolonije čija ću imena naknadno dostaviti. Isti ljudi spremiće čete a nameravaju tražiti odobrenje iz Ankare za obrazovanje legija. Prva četa od 12 članova upisana i ovih dana biće ubačena preko Bugarske u našu zemlju sa zadaćom da vrši teror i ubistva u Crnoj Gori, Bosni i oko Beograda. Filipović tvrdi da ga dobro poznaje bivši Ministar Društva Vujičić i Žika Lazić.“⁹⁸ Ovdje su zanimljive posebno sljedeće konstatacije: da su pokretači Bugari i da je za jednog od urednika lista planiran crnogorski politički emigrant dr Ivan Jovićević. To bi onda značilo da nijesu bez osnova bile sumnje o vezama crnogorskih političkih emigranata sa makedonskim komitetom. Tim prije, što znamo iz drugih izvora da je u Beču izlazio od 1924. list „Balkanska federacija“. Iako se ovaj list vezivao za sovjete i komuniste, čini se još interesantnijom činjenica da među saradnicima tog lista biće i crnogorski emigrant komandir Milan M. Krljević, koji je živio i propagandno-politički djelovao na prostoru Italije, u prilog obnavljanja nezavisne Crne Gore. U Beču je krajem 1924. godine boravio i crnogorski emigrant Boško Božo Krivokapić,⁹⁹ za koga su službeni organi vlasti u KSHS tvrdili da

⁹⁷ Vidi više: Zoran Petakov, *Balkanska federacija, istorija jedne ideje*, <http://www.zsf.rs/vesti/balkanska-federacija-istorija-jedne-ideje/>, preuzeto 13. 4. 2020.

⁹⁸ AJ, 370–9–335, Kraljevsko poslanstvo Carigrad, Str. Pov. Br. 304, Carigrad, 1. II. 1924 — Ministarstvu Spoljnih poslova, Beograd.

⁹⁹ Vidi biografiju Boža Krivokapića: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1919–1941*, knjiga I, Cetinje, 2008, str. 270–273.

je „agent balkanskih federalista iz Beča, i vrlo često putuje od Beča preko Fijume za Tiranu i Skadar“¹⁰⁰, što čitavu akciju oko lista „Jedinstvo“ stavlja u širi međunarodni kontekst. Takođe, činjenica da će list izlaziti i na turskom i da će se zvati „Jedinstvo“ upućuje na uticaj kemalista u Turskoj na ove grupacije. Istovremeno zalaganje za *balkansku republikansku federaciju* značilo bi da se ove grupacije odriču monarhizma, što u crnogorskom političkom kontekstu znači odustajanje od restauracije Crne Gore sa Petrovićima na čelu. Tvrđnja istih izvora da „U Balkansku Republikansku Federaciju imala bi ući i Bugarska. Državni jezik bi bio jekavski a zvanično bi bila priznata kako ćirilica tako i latinica. Janko Pejev pristao je na taj plan i obećao da će se starati o tome kako bi se za isti pridobio komitet makedonstvojušćih pa i sama bugarska vlada“¹⁰¹ — značila bi da ideja nije bila do kraja uobličena (*Državni jezik bi bio jekavski*) i da je protežirana od strane probugarskih elemenata.¹⁰² Činjenica da je planirano da: „Prvi broj lista Jedinstvo doneće između ostalog i jedno otvoreno pismo na Njegovo Veličanstvo Kralja koje će napisati D-r Jovićević. Pismo počinje sa „Dragi Rođače“ — ovako na ime naziva dr Jovićević Njegovo Veličanstvo. U pismu se navode sve mane radikalskog režima i greške sadanje vlade, a Kralj se poziva da se odrekne prestola u interesu jugoslovenske ideje i jugoslovenskog naroda, čija ogromna većina želi republikansku formu vladavine. Ako Njegovo Veličanstvo Kralj ne bi hteo svojevolljno to učiniti, onda će ga zadesiti sudbina Sultana, Kalifa i ostalih krunisanih glava. List će

¹⁰⁰ Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije — Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919–1929)*, knj. IV, dok. br. 1728, Bar, 1997, str. 2208–2209; Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, str. 384. Vidi i: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis).

¹⁰¹ AJ, 370–9–337, Kraljevsko poslanstvo Carigrad, Strogo Pov. Br 315, Carigrad, 30. aprila 1924 — Ministarstvu Spoljnih poslova, Beograd.

¹⁰² Zanimljiva je i činjenica: „Sa bugarskom i hrvatskom emigracijom u Beču i boljševicima, saradivaće i bivši crnogorski ministar spoljnih poslova **Petar Plamenac**, koji se iz političkog egzila (od početka 1916. godine bio je u Francuskoj i Italiji) vratio početkom 1925. godine u KSHS. Plamenac će to činiti tokom boravka u egzilu, ali će sa hrvatskom emigracijom u Beču održavati saradnju i kasnije u vrijeme diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, kada će iz političkih motiva putovati u inostranstvu i boraviti u Rimu i Beču. Prema izvještajima Velikog župana Zetske oblasti **Milovana Džakovića** od 2. januara 1925. godine, Petar Plamenac je „poznati emigrant koji se isticao propagandom za odcepljenje Crne Gore i zbog toga je održavao izvjesne veze sa boljševicima, Bugarima i Italijanima“¹⁰³. Vidi: Adžić, *n. d.* (u rukopisu).

izlaziti u prvo vreme jedan put nedeljno a štampa će se u ovd. ruskoj štampariji „Pres Du Soar“ gde se štampa i ruski list istog naziva. Čim bude prvi broj odštampan proturiće se nekoliko stotina primeraka u propagandističkoj svrsi u našu zemlju. Radi utvrđivanja sviju detalja oko izdavanja tog lista, održano je nekoliko sednica kojima je prisustvovao uvek Ejub Filipović. Između ostalog, održana je jedna sednica u domu Janka Pajeva, koji je bio oduševljen sa planom i sa idejom i koji je obećao D-r Jovićeвиću svaku pomoć za izvođenje iste.¹⁰³ Navodi ukazuju da je čitavu ideju osmišljavao dr Ivan Jovićeвиć; „Crnogorski emigranti u Americi izvestili su D-r Jovićeвиća da su mu poslali kao prvu pomoć za izdavanje lista 200 dolara i da će poslati docnije još više čim bude list počeo izlaziti i čim budu videli političke rezultate.“ Da je Jovićeвиć za ovu ideju pridobio i kemaliste svjedoči to što: „Odgovorni urednik lista biće Vehib-bej¹⁰⁴, a saradnici: Hadži Omerović, Radžović i Spahović, koji su muslimani iz naših krajeva. Od strane Bugara dali su pristanak na saradnju: Janko Pajev, Spiro Vasiljev i Petrov, a osim toga i još neki drugi za čija imena Filipović još ne zna.“ Uporedo sa pripremama oko pokretanja lista u Bugarsku je poslata prva četa od 12 komita¹⁰⁵ i sudeći po imenima činili su je Bosanci, Hrvati i Crnogorci. Planirano je obrazovanje legije u Carigradu od pristalica ideje Balkanske federacije i u tom smislu su pokušavali „da dođu do samog Ismet paše¹⁰⁶ i do narodnog poslanika za Adanu, Zećira beja, koji je rodом iz

¹⁰³ Dr Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije — Crnogorska buna i odmetnički pokret (1919–1929)*, knj. IV, dok. br. 1728. Bar, 1997, str. 2208–2209; Dr Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, knjiga II, Podgorica, 2004, str. 384. Vidi i: Novak Adžić, *Nekoliko svjedočanstava o crnogorskoj političkoj emigraciji* (rukopis).

AJ, 370–9–337, Kraljevsko poslanstvo Carigrad, Strogo Pov. Br 315, Carigrad, 30. aprila 1924 –Ministarstvu Spoljnih poslova, Beograd.

¹⁰⁴ Vehib paša je bio kratkotrajno zapovjednik južnog sektora na Galipolju, bio je blizak društvu „Jedinstvo i napredak“ i vrlo blizak saradnik Mustafe Kemala Atatürka. Vidi: Andrew Mango, *n. d.*, 168, 173.

¹⁰⁵ AJ, 370–9–338. Na spisku su bili: Edhem Prijepoljac, iz Sarajeva, Ibrahim Sandal, iz Sarajeva, Alija Imamović, Goražde, Bosna, Alija Alajbegović, iz Sanskog Mosta, Tefik Rifatović, iz Mitrovice, Salih Zejnilović, iz Pljevalja, bivši komita, Andrija Radulović, iz Crne Gore, bivši komita, Salih Bogdanović, iz Crne Gore, bivši komita, Vasilj Savov, iz Sereza, Marko Bonić, iz Splita, Luka Marković, iz Kotora, Sulejman Selmanović, iz Pljevalja, bivši drug Boškovića.

¹⁰⁶ Radilo se o jednom od najbližih saradnika Mustafe Atatürka — İsmet İnönü, koji je bio turski general i potpredsjednik Turske, ali i predsjednik vlade 1922–1924,

Bosne.¹⁰⁷ Iako su turske vlasti dale dozvolu za izlaženje lista, „primećeno je da ovdašnja turska policija stalno prati sva lica koja nameravaju sarađivati u tom listu i to iz razloga što je policija saznala da će imati čitava stvar po malo komunističku boju. To, izgleda, i jeste razlog što sa izlaženjem lista ne ide ovako glatko kao što se je očekivalo.“¹⁰⁸ Obaveštajci su u stopu pratili Jovićevića i poslije izvjesnog vremena su javili nadležnima: „Što se pak tiče razornog rada D-r Jovićevića Kralj. Delegacija stalno prati sve njegove korake i dostavlja Ministarstvu svojim aktima od 30. aprila o. g. Strogo Pov. Br. 315 i od 13. maja o. g. Strogo Pov. Br. 349, izveštaj o nameri D-r Jovićevića da pokrene list „Jedinstvo“. Taj list do sada nije počeo izlaziti jer D-r Jovićević ne raspolaže sa potrebnim sredstvima za izdavanje istog. D-r Jovićević je uopšte bez sredstava i nalazi se u velikoj oskudici. Od njegovih prijatelja smatra se fantastom i čovekom koji više puta menja svoje misli i političko ubeđenje. On je bio prvo najvatreniji pristalica za samostalnu crnogorsku monarhiju, posle toga zastupao je ideju balkanske republikanske federacije, a u poslednje vreme počeo je naginjati komunističkoj ideji. Jedan od njegovih „prijatelja“ kazao je jednom prilikom o njemu sekretaru ove Delegacije: „Ako bi naša država dala D-r Jovićeviću službu koja bi mu osigurala najskromniju egzistenciju, on bi vam bio Srbin kao što ga nemate u zemlji.““ Bez obzira na to što je zaključak ovog izvještaja diskutabilan, činjenica je da ga je tipična crnogorska plahovitost motivisala da, ne gubeći vrijeme, svoje obraćanje kralju Aleksandru, naslovljeno sa „Dragi rođače“, umjesto u planiranom listu „Jedinstvo“ objavi u „Amerikanskom glasu Crnogorca“, od 31 maja 1924, glasilu crnogorske emigracije u SAD. U pismu *Mojem rođaku, Aleksandru Karađorđeviću, kralju Srbije* dr Ivo Jovićević nije birao riječi obraćanja jugoslovenskom kralju. Optuživši ga da sjedi na *jednom od najokrvavljenijih prestola nemoralne Evrope*, da je oteo krunu svom dedu, da je posijao mržnju između Srba i Crnogoraca, Jovićević piše i sljedeće: *Ti moraš takođe vidjeti ona popaljena sela crnogorska i čuti lelek i vapaj one nevine djece, onih nevinih žena i staraca koje potukoše, izmrcvariše i obeščastiše*

bio je prvi čovjek Republikanske stranke, te predsjednik nakon smrti Ataturka 1938–1950.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ AJ, 370–9–340, *Poslanstvo u Carigradu — ministarstvu spoljnjih poslova, Strogo Pov. Br. 349, Carigrad, 13. maja 1924.*

Tvoji divlji potplaćeni panduri. Jovićević upozorava kralja Aleksandra da bi se njegov prijesto mogao lako prevrnuti — *a ti ispod njega osvanuti kao kralj Aleksandar Obrenović. Jer Tebe Hrvati ne priznaju nika-ko, a Bosanci, Hercegovci, Dalmatinci, Crnogorci i Makedonci priznaju Te na silu;* upozorava ga da ne treba na silu da sjedi na prijestolu, već da izađe u susret narodu i abdicira. *Biraj jedno od ovoga dvoje: raspad današnje Jugoslavije, za ljubav srbijanskih hegemonista i pljačkaša, ili ostvarenje potpune Jugoslavije, slobode, blagostanja i napretka jugoslovenskih naroda,* poručivao je Ivo Jovićević na kraju pisma. Uz to, poručivao je Stjepanu Radiću da umjesto na programu nezavisne katoličke Hrvatske treba da radi na programu jugoslovenskih federativnih republika (Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Bugarska), na tome da se svi stanovnici te države zovu Jugosloveni i da se svi služe ćirilicom, i da krajnji cilj bude stvaranje slovenske federativne republike, u kojoj bi bilo ostvareno jedinstvo svih Slovena. U tom smislu pisao je i Cankovu.¹⁰⁹ O tome kako je došlo do toga Jovićević svjedoči: „Za vrijeme mog boravka u Carigradu napisao sam osim one pjesme u spomen Savu Raspopoviću otvorena pisma kralju Aleksandru, Stjepanu Radiću, vođi Hrvatske seljačke stranke i Aleksandru Cankovu predsjedniku bugarske vlade. Ova pisma su 1924 štampana u „Glasu Crnogorca“ u Čikagu. Pismo kralju Aleksandru poslao sam i na njegovu adresu pod povratnim recepisom i dobio sam potvrdu prijema sa Bleda, potpisanu od strane dežurnog oficira. Neka moja predviđanja iz ovih pisama su se ostvarila. Tako sam kralju Aleksandru predlagao da abdicira ili će nastupiti bratsko krvoproliće; a da je abdicirao hteo je sigurno umrijeti prirodnom smrću.“¹¹⁰ Neuspjeh crnogorske političke emigracije, naročito neuspjeh dr Iva Jovićevića da pokrene list „Jedinstvo“, objašnjavao nemaštinom i nedostatkom finansijskih sredstava — kao jednim od glavnih uzroka. Slabašna pomoć

¹⁰⁹ Vidi: AJ, 370–9–342, Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje, 1995, 140–164; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

¹¹⁰ Jovićević je još u Rimu obećao Raspopoviću da će mu napisati pjesmu ako pogine, jer mu je pri susretu ovaj razočaran sukobima u emigraciji rekao: „Ja već vidim kud je ovo krenulo! Neka ide đe god ko hoće, što se mene tiče ja ću pravo u Crnu Goru i poginuću za njenu slobodu. Dvije suze zablistашe u njegovim lijepim plavim očima. a njegova gusta brada zadrhta. Vala, ako se to dogodi a ja budem živ, spjevat ću ti jednu pjesmu — rekoh mu.“ Jovićević je u Carigradu saznao da je Savo Raspopović poginuo, mada on tvrdi da je otrovan. Vidi: Jovićević, *n. d.*, 141–145, 163.

koju je crnogorska politička emigracija slala ovoj grupaciji od raznih komiteta za crnogorsku nezavisnost iz SAD i Engleske¹¹¹ jedva je bila dovoljna za puko preživljavanje crnogorskih emigranata u Carigradu. Zbog toga je Jovičević neko vrijeme razmišljao da se brodom prebaci do Amerike i tamo pridruži Jovanu S. Plamencu, ali pošto je od engleskog komiteta obezbijedio minimalnu pomoć, odustao je i počeo raditi na stvaranju „nekakvog jugoslovenskog kluba ovde u Carigradu a sa zadatkom da radi na ovaploćenju ideje o republikanskoj federaciji balkanskih naroda!“¹¹² Veze crnogorske političke emigracije u Carigradu sa komitetima za odbranu nezavisnosti Crne Gore, koji su djelovali u raznim zemljama svijeta,¹¹³ bile su intenzivne u pogledu obezbjeđivanja finansijskih sredstava za puko preživljavanje, ali dosta programski neusaglašene i nekoherentne u planiranju političkih akcija.¹¹⁴ Samo je

¹¹¹ Engleski komitet je Jovičeviću slao 50 funti mjesečno.

¹¹² AJ, 370–9–342, „Toga radi, on sad kupi potpise među našom ovdašnjom kolonijom, na jednu peticiju, kojom mislim da traži od turskih vlasti odobrenje za obrazovanje i rad spomenutog kluba. Posao mu vrlo teško ide oko prikupljanja potpisa, ali je ipak uspeo da nekoliko naivčina pridobije. Kad sve bude gotovo, t. j. kad se sa potpisima peticija bude htela predati, nadam se da ću je moći imati i prepisati ili dati da se snimi, i tad tek znaće se tačno: ko je sve iz naše kolonije uz njega“.

¹¹³ Vidi više o tome: Šerbo Rastoder, *Odbrana nezavisnosti Crne Gore* (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925), Matica, 17, proljeće 2004, 151–174.

¹¹⁴ AJ, 370–9–359, Prema izvorima jugoslovenskih dipolomatskih predstavništava te aktivnosti su bile: „Prema izveštaju Kraljevskog poslanstva u Brislu nedavno su se pojavili u belgijskom listu „Endepandans Belž“ napisi nekog crnogorskog komiteta u korist restauracije Kraljevine Crne Gore sa Mihajlom, naslednikom prestola na čelu. Prema tim napisima, Komitet za obnavljanje Kraljevine Crne Gore i njeno oslobođenje od Srbije obrazovan je u Sjedinjenim Američkim Državama darežljivošću jednog bogatog Amerikanca, koji je za te ciljeve podario komitetu pola miliona dolara. Sredstvo toga komiteta biće borba protiv velikih sila i Srbije, da pred Društvom Naroda dobiju bitku u korist Kraljevine Crne Gore i njene nezavisnosti. Crnogorci, svesni te borbe, rastureni sudbinom po celome svetu, organizovaće se da bi počeli uskoro tako nesavrsljenu borbu. Jedna misija crnogorskog komiteta iz Evrope, na čijem su čelu V. Popović, bivši ministar pravde Kraljevine Crne Gore i general Krsto Petrović, otputovala je već u Ameriku da stupi u vezu sa centralnim komitetom i izradi detaljan plan za borbu protiv zavojevača crnogorske nezavisnosti. Cilj komiteta je u Americi da pridobije Sjedinjene Države za crnogorsku stvar i izdejsstvuje njihovu intervenciju kod malih država, članica Društva Naroda da se pitanje nezavisnosti Crne Gore iznese pred taj međunarodni forum. U broju od 28. decembra pr. godine „Endepandans Belž“ objavljuje manifest komiteta crnogorske Narodne Odbrane o tome da će pitanje nezavisnosti predati ovima velikim silama na rešavanje formulišući sledeće glavne tačke:

time moguće objasniti činjenicu da su aktivnosti crnogorske emigrantske populacije bile neusaglašene, odluke nijesu donošene u jednom centru jer je oko malog broja pitanja postojao konsenzus. Bez obzira na to, obavještajni izvori bili su prepuni informacija koje su više bile iskaz prethodnih iskustava sa ovom grupacijom nego što su bile realno utemeljene. Takva je bila i jedna obavještajna informacija skraj 1932. godine, koja je glasila: „Čast mi je izvestiti vas da sam od ovdašnjeg jednog poverenika dobio dostavu o postojanju i radu **crnogorske terorističke organizacije, koja treba da ima svoje sedište u Parizu**. Prema ovoj dostavi priprema se ozbiljna akcija ove organizacije idućeg proleća u našoj zemlji. S obzirom na ovu akciju u dostavi se tvrdi da je predviđen **važan sastanak u Carigradu članova ove organizacije**, sastanak na kome bi trebali da uzmu učešća pored šefa organizacije Stefo Vuzović a i sledeća lica: Ivan Stučević, Hans Trosóf, Antun Košević, Dimitrije Kolović, Hasan Prištinac i Georgije Mitef. Pošto se neke od ovih ličnosti već označuju da se nalaze u Carigradu (Hasan Prištinac, Mitef, Košević i Kolović) Kraljevsko Poslanstvo će pokušati diskretno proveriti ove navode i saznati ako ima čega, što više o ovoj stvari i ličnostima koje se pominju. U ovoj dostavi pominje se da su pristalice ove terorističke organizacije i mnogi Crnogorci, oficiri i podoficiri.“ Činjenica da se u ovoj informaciji, pored poznatih imena iz krugova kosovske i hrvatske emigracije, ne pominje niti jedno ime iz redova crnogorskih emigrantskih krugova, nije značila da obavještajni izvori nijesu znali za njih, već da se u to vrijeme najveći dio crnogorskih političkih emigranata ili

Evakuacija okupacionih trupa Srbije sa teritorije Kraljevine Crne Gore; Stanovništvo Hercegovine i Kotorskog Zaliva odlučice slobodno o svom ujedinjenju sa majkom otadžbinom, dvostolećni san tih krajeva;

Obrazovanje jednog suda, sastavljenog od deset profesora međunarodnog prava iz neutralnih zemalja pod predsedništvom pravnika sa madridskog univerziteta;

Crna Gora neće primiti nikakvu odgovornost u srpskim finansijskim obavezama koje dostižu više od 50 miliona franaka od kojih je više od pola potrošeno za Srbiju za njenu vlastitu propagandu u Evropi i Americi;

Crna Gora se odriče svake naknade za šest hiljada porušenih kuća i za milione žrtava.

Pored toga komitet stavlja do znanja da će uskoro pristupiti postavljenju svojih diplomatskih predstavnika sem u Londonu, Parizu, Rimu i Buenos Ajresu gde su zadržani titulari, koje je još pok. Kralj Nikola naimenovao. Regentski Savet biće uskoro sastavljen od jednog mitropolita i dva bivša predsednika ministarstva, pošto je Naslednik prestola nepunoletan.“

vratio u zemlju: Jovan S. Plamenac (1925); Lazar Mijušković (1923); dr Ivo Jovičević (1926); dr Pero Šoć (1926); Petar Plamenac (1924); Đuro Ivović (1925); Pero Vuković (1927); Dušan Vuković (1926); Blažo Marković (1925); Nikola Janjušević (1926); Savo Čelebić (1924); Krsto Popović (1931); Jovan Jovo Popović (1938); Petar Pero Vučković (1925); Niko Hajduković (1925); dr Anto Gvozdenović (1933); Živko Mašanov Nikčević (1931); ili je umro ili je bio likvidiran: Milutin Vučinić (umro u Rimu 1922); Milo Vujović (umro u Parizu 1935); Marko Vučeraković (umro u Belgiji 1931); Petar Markov Pekić (ubijen u Albaniji 1934); Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933); Savo Raspopović (ubijen 1923); Andrija Rajičević (umro u Italiji septembra 1920); Evgenije Popović (umro u Trstu 1931); ili je po povratku osuđen i zatvoren.¹¹⁵ Istražujući sudske

¹¹⁵ O crnogorskoj političkoj emigraciji vidi više: Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije, Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929*, I–IV, Zbornik dokumenata, Biblioteka Nidamentym, Bar, 1997, Podgorica, 2006²; Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije*, Vijesti, Podgorica, 2000; Šerbo Rastoder, *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, prevod izdanja iz 1921, Conteco, Bar, 2001 (pogovor); Šerbo Rastoder, *Petrovići u egzilu — suton jedne dinastije*, CANU, Podgorica, 2002 (Poseban otisak iz Zbornika radova sa naučnog skupa „Dinastija Petrović Njegoš“ 227–301; Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, I–II, Istorijski institut Crne Gore, Almanah, Podgorica, 2004; Šerbo Rastoder, *Memoarsko-dnevnički zapisi Marka Vučerakovića*, Cetinje, 2014; Šerbo Rastoder, *Aleks Divajn, Enigma Crna Gora* (uvod u feljton), Vijesti 11. 12. — 12. 12. 1998; Šerbo Rastoder, *Deklaracija Jovana Plamenca — od originala do falsifikata*, Feljton, Vijesti 22. jun — 29. jul 1999; Šerbo Rastoder, *Politika svršenog čina* (povodom knjige „Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore“), Matica, jesen 2000, 159–199; Šerbo Rastoder, *Crnogorsko pitanje u Društvu naroda 1920–1924*, Matica, 7/8, 2001; Šerbo Rastoder, *Odbrana nezavisnosti Crne Gore (Međunarodni komiteti i udruženja 1920–1925)*, Matica 17, proleće 2004, 151–174; Šerbo Rastoder, *Međunarodni komiteti i udruženja*, Matica, V, 2004, 151–174; Šerbo Rastoder, *Crnogorska diplomatija u egzilu*, Crnogorski anali, br. 3, Cetinje, 2013, 5–35; Šerbo Rastoder, *Božićni ustanak u Crnoj Gori, kontroverze i dileme u historiografiji*, Pravni zbornik 2/19, 93–129; Šerbo Rastoder, *Zašto je nestala crnogorska država 1918?*, *Crna Gora 1878–1918*, Radovi sa okruglog stola održanog u Podgorici 22. novembra 2018, CANU, 149, 2019, 129–171, Why did the montenegrin state „disapper“ in 1918; Novak Adžić, *Saradnja Iva Jovičevića sa okupatorom (1942–1943)*, Matica, br. 69, proljeće 2017; Dr Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima — sjećanja jednog federaliste*, „Obod“, Cetinje, 1995. g. (priredili Vladeta Cvijović i prof. Nikola Jovičević); Mr Jadranka Selhanović, *Dokumenta o isljeđivanju dr Iva Jovičevića (1944)*, Crnogorski anali, Cetinje, decembar 2014. godina, II, broj 7–8, str. 133–146; Novak Adžić, *Crnogorski heroji Savo Raspopović i Petar Zvicer*, Cetinje, 2003; Novak Adžić, *Sudbine crnogorskih patriota 1919–1941*, Podgorica, 2006; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, tom I, Cetinje, 2008; Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, tom II, Cetinje, 2010; Novak Adžić, *Crnogorac bez*

procesе vođene u zemlji po tom osnovu, mladi istraživač Novak Adžić je na osnovu primarnih istorijskih izvora pokazao da je „od 1920. do 1940. osuđeno 283 lica sa područja današnje Crne Gore pred sudovima u Crnoj Gori i u Beogradu, na ukupnu kaznu u trajanju od 1.637 godina, 2 mjeseca i 20 dana robije, što znači da je taj broj lica osuđen na prosječnu kaznu u trajanju od 5.785 godina ili 2.111 dana, te ako tome dodamo da je nekoliko stotina lica provelo u istražnom pritvoru od 1 mjeseca do više od dvije godine“¹¹⁶, onda možemo u cjelini sagledati prirodu represivnog režima u odnosu na politiku koja nije prihvatila bezuslovnu aneksiju Crne Gore Srbiji 1918. godine.

O POKUŠAJIMA USPOSTAVLJANJA SARADNJE SA RUSKIM BOLJŠEVICIMA

U svijesti Crnogoraca postojala je predstava o Rusiji kao tradicionalnoj zaštitnici i zemlji koja je smatrana „drugom domovinom“. Ne shvatajući do kakvih je promjena tamo došlo izbijanjem revolucije 1917. godine i ne shvatajući činjenicu da su se u takvim okolnostima promijenili njeni geostrateški prioriteti i da je njena ambicija bila da se carski poredak zamijeni „komunističkim carstvom“, koje se počelo izgrađivati nakon revolucije, crnogorska politička emigracija je i dalje sa simpatijama gledala na Rusiju. Otuda nije iznenađenje da su još tokom boravka u Rimu pojedinci uspostavili veze sa tamošnjim sovjetskim predstavnikom Vorovskim,¹¹⁷ preko koga su ispitivali mogućnost naseljenja u Sovjetskom Savezu. Ivo Jovičević, koji se deklarirao kao republikanac, objavio je, kao zagovornik odlaska Crnogoraca u Rusiju, i brošuru *Crnogorska Sovjetska Republika*,¹¹⁸ kojom je sugerisao Crnogorcima da stvore svoju sovjetsku republiku *onakvu kakva je i ranije bila, sve do*

domovine — Milo Petrović Njegoš i crnogorsko pitanje, Cetinje, 2013; Novak Adžić, *Crnogorsko pitanje (1918–1931) — Pogledi iz inostranstva* –Aleksandar Divajn, Ronald Meknil i Antonio Baldaći o Crnoj Gori, OKF, Cetinje, 2014.

¹¹⁶ Vidi više: Adžić Novak, *Politička suđenja u Crnoj Gori (1920–1940)*, Cetinje, 2013, 374.

¹¹⁷ Vaclav Vorovski (1871–1923), ruski revolucionar, diplomata, sovjetski predstavnik u Italiji od 1921. do 1923. Učestvujući na Konferenciji u Đenovi, kao dio sovjetske delegacije koju je predvodio ministar spoljnjih poslova Čičerin 1922, povoljno se izražavao o crnogorskom pitanju. Bio je učesnik konferencije u Lozani, Švajcarska 1923, gdje ga je u njegovoj 51. godini ubio jedan belogardejac.

¹¹⁸ Vidi: Ivo Jovičević, *Crnogorska sovjetska republika*, sine anno, sine loco.

*knjaza Danila, kada su Crnogorci na narodnim skupštinama rešavali sve važne državne poslove, što znači da je Crna Gora bila jedna vrsta sovjetske republike.*¹¹⁹ Navedeno *originalno shvatanje komunizma* kod fantasta, poput Jovičevića, motivisaće znatan broj emigranata da nađu utočište negdje u Rusiji.¹²⁰ Ideja da se izdejstvuje od sovjetskih vlasti dozvola da se Crnogorcima iz Italije *odredi jedan prostor na jugu Rusije gdje bi mogli osnovati jednu svoju sovjetsku republiku*, tako je preko Rima došla do Carigrada. Sudeći po memoarima dr Iva Jovičevića, to bi bio jedan od ključnih razloga njegovog dolaska u Carigrad.¹²¹ Navodno, prije dolaska u Carigrad imao je od vlasti u Moskvi dozvolu za useljenje Crnogoraca u Rusiju,¹²² i ona je potom otkazana. Jovičević prvo odlazi za Berlin, ne bi li se domogao Moskve, gdje je trebalo da

¹¹⁹ Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetinje, 1995, 134–135.

¹²⁰ O tome Jovičević kaže: „Pošao sam kod Vorovskog i zamolio ga da prodejsvuje kod njegove vlade da primi Crnogorce iz Italije i da im odredi jedan prostor na jugu Rusije gdje bi mogli osnovati svoju sovjetsku republiku. Razgovoru je prisustvovao Stanko Vučković, bivši ruski đak, s obzirom da je dobro znao ruski jezik. Vorovski me ljubazno primio i o svemu samnom razgovarao i uputio hitan telegram u Moskvu jer su italijanske vlasti zahtijevale da se Crnogorci izjasne u što kraćem roku u koju zemlju žele otputovati, a opredeljenje za Rusiju nije moglo biti izrečeno prije nego što ruska vlada dade pristanakda će izbjeglice primiti. Odgovor je stigao brzo i bio povoljan: naša molba je usvojena. Čim su ovo javili ogromna većina Crnogoraca izrazila je želju da ide u Rusiju. Ja sam sa Vorovskim vodio pregovore u vezi sa našim putovanjem, jer smo očekivali dolazak ruskog broda u neko italijansko пристаниšte. Predložio sam da crnogorski bajrak nosi pop Ilija Kapa. On je bio najpodesniji da nosi slavni krstaš bajrak. Visok gotovo dva metra, mršav, koštunjav, duge kose a male rijetke brade, krupnih, malo ispečenih zelenih očiju, on je ličio na onog Srđu Zlopogleđu. Kad je išao rimskim ulicama, u dugačkoj crnoj mantiji, sa crnogorskom kapom na glavi, svjetina se oko njega kupila i sa čuđenjem posmatrala.“

Vidi: Ivo Jovičević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste (1892–1936)*, 140–141.

¹²¹ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

¹²² Opisući razočarenje nakon oduševljenja poslije prvog saopštenja da im je dozvoljen odlazak u Rusiju, Jovičević zapisuje: „Nažalost naša radost nije dugo trajala. Pozva me Vorovski i saopšti mi da je od svoje vlade primio drugi telegram — da se Crnogorci ne mogu primiti u Rusiju. Ova neočekivana vijest je planula kao grom iz vedra neba i sad smo ostali bez svake nade. U to dođoše u moj stan dva agenta italijanske policije, koji su za vrijeme mog boravka u tamnici u Gaeti izvršili premetačinu u mom stanu u Rimu i odnijeli sve moje pisane stvari, pa mi saopštiše da moram u roku od 24 sata da napustim Italiju. Odmah sam otišao kod Vorovskog i rekao mu o naređenju italijanske policije. Kad je razumio u čemu je stvar Vorovski mi reče da otputujem preko Berlina u Moskvu i tamo, na licu mjesta, pokušam

izdejtstvuje dozvolu za naseljenje; nakon dužeg boravka u Berlinu u tome nije uspio — nije dobio dozvolu za ulazak u Rusiju, pa odlučuje da to proba poreko Carigrada. Kada je stigao *tamo (u Carigrad) bilo je stiglo 60 Crnogoraca iz Gaete, pristicalica Jovana Plamenca. Sa njima je postignut dogovor da se prebacimo u Crnu Goru i da otpočnemo borbu dok svi ne izginemo, jer bolje je i poginuti nego kukavički lipsavati i skitati se po tuđim zemljama. Ali kako nijesu imali novca, riješeno je bilo da to urade tek nakon što Jovićević ode u Moskvu i donese pomoć.*¹²³ Uslovno prihvatajući iskaze Jovićevića i komparirajući ih sa izvorima obavještajne prirode sačinjene tokom njihovog boravka u Carigradu, već u aprilu 1923. raspolaže se sa podacima da: „Iz Italije prispeli su u Carigrad 31 Crnogorac, svi protivnici narodnog ujedinjenja, a za njima su pošli preko Carigrada za Batum dolazeći iz Italije 7 crnogoraca da stupe u vezu sa ruskim bolševicima“¹²⁴ i s tim u vezi pominju se imena te sedmorice, u naprijed navedenom spisku. Uz to se dodaje: „Druže stalno sa **Kemalistima**. Vučeraković sa dva druga crnogorca bio je viđen jednog dana gde se šeta u automobilu sa Ahmet-Riza Bejom, kemalistom, i jednim dragomanom. Utvrđeno je da stalno idu u Sovjetsku Misiju u Carigradu.“¹²⁵ O svom putu iz Rima do Berlina, pa do Carigrada, o boravku u Sevastopolju na putu za Moskvu, susretu sa Čičerinom i drugim boljševicima, povratku u Carigrad, dr Ivo Jovićević je detaljno pisao u svojim memoarima.¹²⁶ Suština čitave priče je bila u tome što su od boljševika tražili pomoć kao „nacionalisti“, a ne kao „komunisti“, i da je za komuniste njihovo zalaganje za monarhiju bilo anahrono i neprihvatljivo. Dakle, pošto nijesu imali novca, riješeno je bilo da Jovićević ode u Moskvu da potraži pomoć. Preko Sevastopolja stigao je u Moskvu, gdje je došao do Čičerina, narodnog komesara za spoljne poslove Sovjetskog Saveza, koji je na Konferenciji u Đenovi 1922. godine, postavljajući pitanja u vezi sa Crnom Gorom, zadobio simpatije crnogorskih emigranata. Pošto je od Čičerina tražio pomoć kao

da izdejtstvujem dozvolu za odlazak Crnogoraca...“ Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste (1892–1936)*, 142–145.

¹²³ Ibid., 381.

¹²⁴ AJ, 370–9–315, Ministarstvo Spoljnih Poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — Kraljevskom poslanstvu, Beograd, 24. aprila 1923.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Vidi: Ivo Jovićević, *O ljudima i događajima, Sjećanja jednog federaliste*, Cetine, 1995, 134–165.

crnogorski nacionalista, a ne kao komunista, Jovićević se poslije dužeg boravka u Moskvi, oktobra 1923. godine, i poslije Čičerinovog odbijanja da pomogne Crnogorce, vratio u Carigrad.¹²⁷ Prema obavještajnim izvorima Jovićević se vratio u martu 1923. „On se nelegalno vratio iz Rusije, kamo je išao da pridobije Lenjina i Staljina za crnogorsku iredentu.“¹²⁸ Neuspjesi u misijama Jovićevića iz jugoslovenskih krugova praćeni su komentarima u kojima nijesu sakrivali zadovoljstvo: „Nije se mogao akreditirati ni kod Boljševika, koji su međutim kurantni do neverovatnosti, kad je reč o boljševičkom prozelitizmu! On je pokušavao da se približi i makedonstvu osim Bugarima, ali izgleda da ni tamo nije našao na neki osobiti odziv.“¹²⁹ No i pored toga što su ovi navodi ljudi u Carigradu bili tačni, izgleda da je Beograd o svemu raspolagao sa potpunijim i preciznijim informacijama, zahvaljujući izvjesnom Đoleviću, otpravniku poslova, koji je izvještavao o dugim razgovorima i prepirkama sa Jovićevićem: „on je reagirao na taj način što se izjasnio da se nije slagao sa načinom rada Crnogoraca u Gajeti i zato se je rešio da započne samostalnu borbu pomoću sovjetske Rusije protivu postojećeg stanja stvari u Crnoj Gori. U ovoj svrsi, po njegovim rečima, on je rešio da otputuje u Moskvu, zašto je dobio naročitu preporuku sovjetskog diplomatskog predstavnika u Rimu“, tvrdio je ovaj izvor, apostrofirajući da „Kao što je poznato, D-r Jovićević je bio u Moskvi, gde ga je, po njegovom tvrđenju, Čičerin¹³⁰ nekoliko puta primio, pažljivo saslušao i obećao da će ga materijalno i moralno pomagati, ako se obaveže da će raditi samo po instrukcijama iz Moskve, ali je on takve uslove odbio, pošto se pre svega oseća Srbinom i takvim želi ostati do kraja svoga života. Posle toga, on je molio Čičerina da izdejsstvuje gde treba da mu se odobri da sa svojim drugovima osnuje crnogorsku naseobinu u južnoj Rusiji, što mu je Čičerin obećao, kako on tvrdi, ali je morao dugo čekati rešenje nadležnog nadleštva, te se morao vratiti u Carigrad. Po njegovom kazivanju Boljševici izdali su mu besplatnu

¹²⁷ Vidi više: Šerbo Rastoder, *Crna Gora u egzilu*, I, 382.

¹²⁸ AJ, 370–9–327, Ministarstvo spoljnjih poslova — kraljevskom poslanstvu, Pov. Br. 159, Carigrad, 20. III. 23.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Georgij Vasiljevič Čičerin bio je revolucionar i sovjetski političar. Bio je na funkciji narodnog komesara za spoljne poslove (ministar spoljnih poslova) u sovjetskoj vladi od marta 1918. pa sve do 1930. godine.

kartu samo do Sevastopola, a odatle je svojim sredstvima, t. j. zadužio se da bi se mogao vratiti u Carigrad.¹³¹ Jedno je sigurno — iako su mnogi Jovičevića smatrali fantastom i nestabilnom političkom osobom, on je uvijek znao da se jugoslovenskim političarima predstavi kao „loj-alan Srbin“, koji se nije slagao sa vođama crnogorske emigracije, ali da istovremeno bude i najžešći kritičar srpskog hegemonizma i srpske politike prema Crnoj Gori. U tom smislu dovoljno je pročitati njegove brošure, apele i proteste iz ovog perioda i shvatiti da je bio jedinstven — jer je uvijek bio radikalniji od drugih. No, izgleda da Jovičević uopšte nije bio veza, naročito ne „glavna“, između crnogorske političke emigracije i boljševika. Sudeći po onome što do sada znamo o tome, u SSSR su stavove crnogorske emigracije zastupali brigadir Ivan Bulatović (vratio se u Crnu Goru 1939) i komandir Vojin Lazović (umro u Moskvi 1933), te komandir Andrija Stanković. Bulatoviću i Lazoviću su boljševici još 1925. priznali generalske činove,¹³² a centar njihove aktivnosti i saradnje sa crnogorskim emigrantima bio je u Parizu, odakle su obavještajni izvori 1926. godine izvještavali: „Prema obavještenjima, koje je dobilo Kraljevsko poslanstvo u Parizu¹³³, boljševički komitet je otpočeo razvijati propagandu među crnogorskim emigrantima u Francuskoj za osnivanje nezavisne crnogorske republike. Sam boljševički ambasador u Parizu dao je za tu propagandu već 15.000 franaka¹³⁴. Pored toga

¹³¹ AJ, 370–3–351, Po naredbi Ministra za Direktora Političkog Odelenja S. Lazarević, 30. decembra 1924.

¹³² Vidi više: Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru 1918–1941*, tom II, Cetinje, 2010, 86–89.

¹³³ Jugoslovensko poslanstvo u Parizu smatralo se diplomatskim centrom preko kojeg su sabirane slične informacije i one su dalje distribuirane obavještajno-diplomatskim kanalima.

¹³⁴ Misli na sovjetskog ambasadora u Parizu Kristijana Rakovskog (1873–1941). Rakovski je sin bogatog jevrejskog trgovca. Rođen je u Bugarskoj (tada Osmanlijsko carstvo), da bi se njegova porodica kasnije preselila u Rumuniju. Završio je Medicinski fakultet u Francuskoj i politički se iskazao kao protivnik carističkog režima u Rusiji. Bio je komunista (boljševik) i revolucionar, bliski saradnik Lenjina i Trockog. Smatra se da je pripadao masonskoj loži. Lenjin ga je postavio 1919. godine za predsjednika ukrajinskog parlamenta. Bio je član Izvršnog komiteta Treće internacionale (Kominterne) u Moskvi. Staljin ga je 1925. godine postavio za sovjetskog ambasadora u Parizu. Pao je u nemilost Staljina 1938. godine i uhapšen je pod optužbom da je učestvovao u zavjeri protiv njega. Život je okončao 1941. godine. Vidi više: Novak Adžić, *Crnogorska politička emigracija nakon 1921. godine*, Matica, br. 62, ljeto 2015, 163–174.

njegovi agenti vrbuju naše đake za organizaciju nekakvog studentskog udruženja svih južnih slovena. Prvi sastanak, tog udruženja koji je imao da se održi prije dve nedjelje, nije uspeo zbog sukoba naših đaka i makedonskih bugaraša.“ Prema istim izvorima, crnogorska politička emigracija (njih oko 200) bila je organizovana „u jednoj federativnoj organizaciji na čelu sa Milom Vujovićem, bivšim ministrom finansija u Plamenčevom kabinetu. Na čelu emigracije nalaze se pored Vujovića i Milan Krljević, bivši naš oficir bivši načelnik ministarstva vojnog iz Plamenčevog kabineta i Dušan Drecun... ...Sam Krljević priznaje javno da je imao sastanke u Beču sa Fan Nolijem, eksponentom Sovjeta za Balkan i da ga je ovaj doveo u vezu sa ovamošnjim Sovjetskim Ambasadorom... ...Od ove dvojice morao je jedan otići do Moskve ali mi izgleda da je Vujović sam obišao Moskvu. Dušan Drecun stupio je u vezu sa glavnim agentom Sovjeta za Balkan Vlahovom i pre neki dan je štampao jednu svoju izjavu sa slikom u komunističkom listu „Balkanska federacija“. Sama federativna ideja ovdašnje crnogorske emigracije jasno ističe protektorat Sovjeta, jer je to davna ideja Vlahova inspirisana od Moskve.“¹³⁵ Izvori nedvosmisleno ukazuju da je crnogorska politička emigracija primarno tražila „saveznika“ u odbrani crnogorskih nacionalnih i državnih interesa, a da je tek potom razmišljala o ideološkom profilu stvarnih ili potencijalnih saveznika. No, ostaje mnogo toga što je zasada nepoznato i što je dobar motiv za produbljenija istraživanja.

¹³⁵ Misli se na: Dimitar Vlahov (Kukuš, Grèka, 8. novembar 1878 — Beograd, NR Srbija, 7. april 1953), profesor, publicista, revolucionar, politièar. Školovao se u Kukušu, Solunu, Sofiji, Švajcarskoj i Njemaèkoj, a diplomirao je hemiju na Univerzitetu u Sofiji (Bugarska). Bio je istaknuti pripadnik makedonskog nacionalno-oslobodilaèkog pokreta. Poslije završetka Prvog svjetskog rata postao je generalni konzul Bugarske u Odesi, a zatim u Beèu.

Vidi više: Adžić, *n. d.*, 171–172.

Šerbo RASTODER

ON THE ATTEMPTS TO ORGANIZE AND ACTIVATE THE
POLITICAL EMIGRATION OF MONTENEGRO IN CONSTANTINOPLE
AFTER THE DEATH OF KING NIKOLA (1921)

Summary

On the basis of the primary, so far unknown historical sources, the author in this paper tries to reconstruct one of the directions of action of the big community of the Montenegrin political emigrants, who under the circumstances that are being explained had emigrated from Italy to Constantinople. Besides explaining the reason of their emigration to Constantinople, the paper brings the answers about the plans of the Montenegrin political emigration related to the departure to Russia, collaboration with Macedonian commits, with young Turks and their movement, plans concerning the Balkan federation, activities on starting the periodical „Jedinstvo“, on attempts to establish collaboration with the Bulgarian, Macedonian and Albanian anarchistic groups.

Key words: Montenegrin political emigration, Italy, Gaeta, Constantinople, Russia, Turkey, Bulgarian committee, Macedonian committee, Albanian anarchistic groups, „Jedinstvo“